ЮРІЙ ВИННИЧУК РЕКОМЕНДУЄ

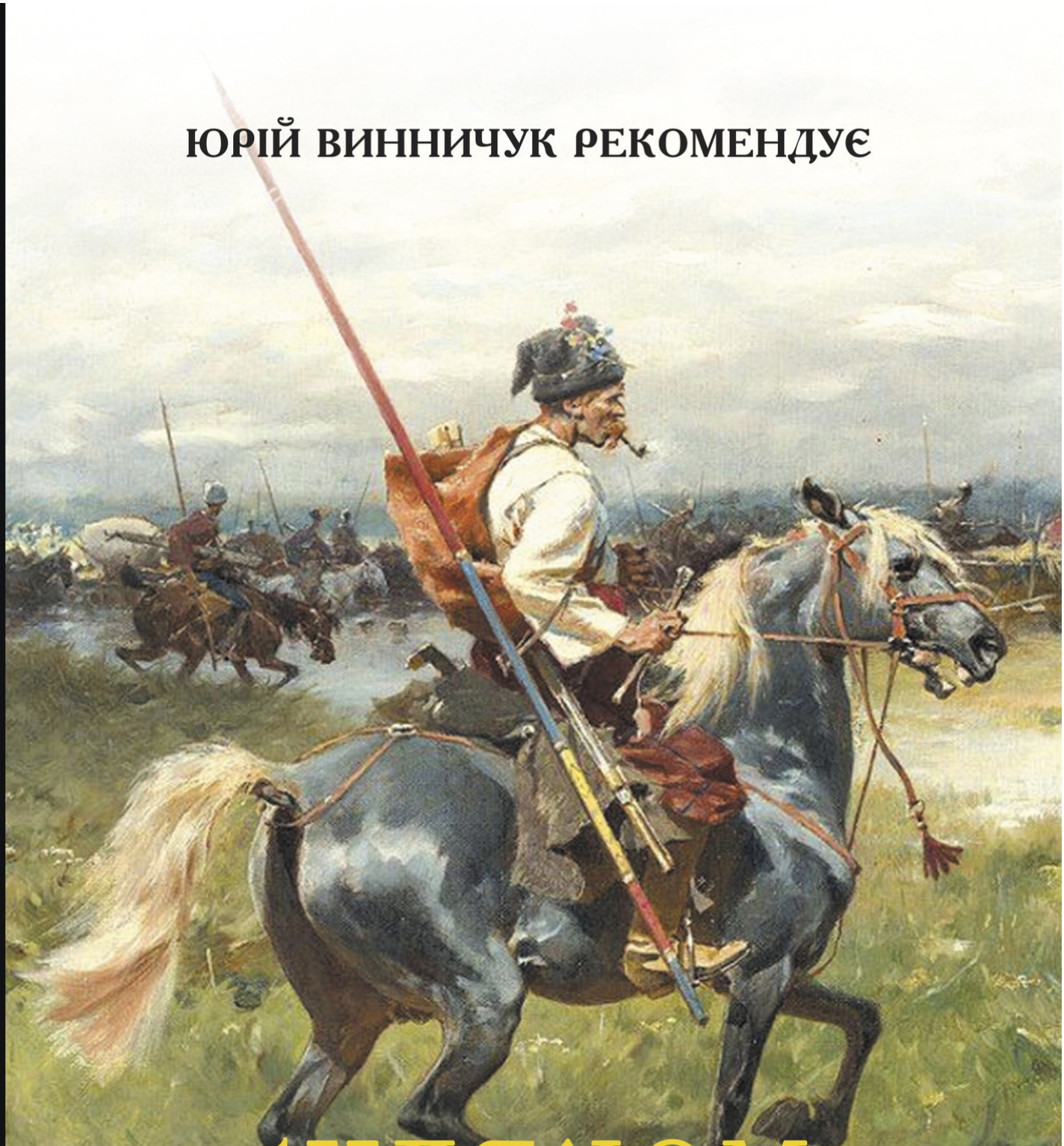

ШЛЯХОМ БУРХЛИВИМ

ГРИГОРІЙ БАБЕНКО

FOLIO

Юрій Винничук рекомендує

Григорій Бабенко

Шляхом бурхливим

«ОМІКО»

1927, 1929

УДК 821.161.2

Бабенко Г.

Шляхом бурхливим / Г. Бабенко — «ОМІКО», 1927, 1929 — (Юрій Винничук рекомендує)

Про Григорія Бабенка, автора захоплюючих історичних повістей, досі було невідомо нічого — ні коли народився, ні коли помер. І щойно останнім часом вдалося кинути дрібку світла на цього непересічного автора. Він закінчив Харківський університет у 1911 році, ще замолоду став цікавитися історією, навіть листувався з Дмитром Яворницьким. Судячи з того, як Бабенко добре описує Слобожанщину, можна припустити, що він там і народився. Працював лікарем, а з 1928 року завідував медичною частиною в м. Пологи Запорізької області. Саме у Пологах він і написав повість «Шляхом бурхливим» — про події в Україні за часів Івана Сірка та повстання 1668 року очима малого хлопця. А ще перед тим видав повість із життя скитів «В тумані минулого» (1927) та повість «Люди з червоної скелі» (1929) — про кам'яний вік. Остання публікація автора — пригодницьке оповідання «Ціна молодості», що вийшло друком у Харкові в 1932 році. Відтоді жодних відомостей про письменника не вдалося знайти. Історичні повісті Григорія Бабенка не втратили своєї привабливості і зараз. А сміливість, з якою він описував колонізацію України московитами, відверто дивує. Бо жоден інший автор історичних творів, виданих у СРСР, на таке не відважився. Ці повісті будуть цікаві як молодому поколінню, так і старшому. Захоплюючі пригоди, соковита мова — все це дуже сучасне, тому ці маловідомі твори минулого варті перевидань і нового прочитання.

УДК 821.161.2

© Бабенко Г., 1927, 1929
© ОМІКО, 1927, 1929

Содержание

ПРО АВТОРА 6
Шляхом бурхливим 7
I. НА БЕРЕЗІ РІЧКИ ХАРКОВА 8
II. ПРИКАЗ 14
III. В ШКОЛІ І ДОМА 18
IV. НА ДОРОЗІ 24
V. НА ВИННИЦІ 27
VI. МОСКОВСЬКА ВЛАДА У ХАРКОВІ 36
VII. У В’ЯЗНИЦІ 41
VIII. ВИЗВОЛЕННЯ 47
IX. БУЧА В ГОРОД! 55
X. ТАБІР У ЛІСІ 64
XI. В АРТЕМІВЦІ 70
XII. ТАТАРИ 74
Конец ознакомительного фрагмента. 78

Григорій Бабенко
Шляхом бурхливим

ПРО АВТОРА

Про Григорія Бабенка, автора захоплюючих історичних повістей, досі було невідомо нічого. Ні коли народився, ні коли помер. І щойно останнім часом дослідникам Миколі Чабану та Олександру Ємцю вдалося кинути дрібку світла на цього непересічного автора.

Григорій Бабенко закінчив Харківський університет у 1911 році. Отже, поступив туди десь у 1905 році, а якщо це було, як узвичаєно, після закінчення гімназії, то він мав би народитися приблизно у 1888 році. Це близько до дійсності, бо я натрапив на його історичну статтю «Мандровані дяки» в журналі «Сніп» за 1912 рік. Отже, він став цікавитися історією ще замолоду, ба навіть листувався з Дмитром Яворницьким.

Судячи з того, як він добре описує Слобожанщину, можна висловити підозру, що він там і народився. Закінчивши Харківський університет, працював практикантом у Миколаївській лікарні м. Харкова. Відтак у 1912—1922 роках був лікарем у Бердянському повітовому земстві, де завідував лікарняними дільницями у Вознесенську, Покровці та Царево-дарівці.

У 1922 році повернувся до Харкова, де, закінчивши чотиримісячні курси при Харківському інституті підвищення кваліфікації лікарів, посів посаду заступника головного лікаря. А з 1928 року завідував медичною частиною в м. Пологи Запорізької області.

Саме у Пологах він і написав повість «Шляхом бурхливим» про події в Україні за часів Івана Сірка та повстання 1668 року. А ще перед тим видав повість із життя скитів

«В тумані минулого» (1927) та повість із кам'яного віку «Люди з червоної скелі» (1929). У 1928 році у Москві вийшов російський переклад «В тумані минулого» під назвою «Меч Арея». Остання публікація автора – пригодницьке оповідання «Ціна молодості», що вийшло друком у Харкові в 1932 році. Відтоді жодних відомостей про письменника не вдалося знайти.

Історичні повісті Григорія Бабенка не втратили своїх приваб і зараз. А сміливість, з якою він відважився описувати колонізацію України московитами, ба навіть кацапами, як їх називає автор, відверто дивує. Бо жоден інший автор історичних творів, виданих в СРСР, на таке не відважувався.

Юрій Винничук

Шляхом бурхливим

Присвячую моїй жінці

Повість кінця XVII століття

I. НА БЕРЕЗІ РІЧКИ ХАРКОВА

Вірний спосіб навчатися плавати. – Дорош та річка. – «Сухарі». – Старий Журавель. – Журавлів гість. – Життя на слободах під воєводами. – На пасіці у Журавля. – Бійка з москалями

– Ви ж, хлопці, не дуже! – встиг тільки крикнути Дорош, коли двоє товаришів, взявши один за ноги, другий за плечі і розгойдавши, кинули його в річку.

– Не бійся! – крикнув хтось з берега.

Але цього вже не почув Дорош. Дригнувши ногами в повітрі, він плюхнув у воду і, як мідний п'ятак, пішов на дно. Він раптом забув усі поради, що щиро давали йому товариші: не лякатися, не роззявляти рота, як ґава, й не дихати, не вилазити високо з води, не ковтати води, а головне – не боятися того, що назавжди залишишся під водою.

Опинившись у холодній воді, що, здавалося, сама тягла його на дно, він зразу зазнав досі невідомого йому почуття: під ногами не було землі, а в грудях не було повітря! Жили застукали йому у скронях, в очах замиготіли зелені кружала, і він, як божевільний, задриґав руками й ногами, а рот мимоволі роззявився, хапаючи, замість повітря, воду. Трохи згодом він виринув на поверхню, червоний, з виряченими переляканими очима і хапав ротом повітря, мов сом, що його тільки-но витягнув з річки рибалка й кинув на дно човна.

– Не вилазь високо з води!.. Не бійся!.. Пливи! – кричали йому з берега хлопці.

Але щось міцне ухопило його і знову потягло у глиб ріки. Дорош, одчайдушно б'ючи руками й ногами і випльовуючи воду, знову вискочив на поверхню.

– Рятуйте! – ледве чутно крикнув він, а річка знову потягла його до себе, але вже полегеньку.

І раптом Дорош почув, що пливе, що річка вже не тягне його на дно, як раніше. Це було теж нове почуття, але він так злякався потонути, що навіть коли ноги його дістали вже дно, все ще не вірив собі і бовтався ногами й руками, наче під ним була ціла безодня. Він вибрався на берег і сів. У голові йому крутилося, в ухах наче хто бив у великі дзвони, а в очах ще й досі миготіли зелені кружала. Ця хвилина і те, що бачив тепер, назавжди залишилися в Дорошевій пам'яті: і сонце, що стояло майже над головою і заливало не дуже широку, але глибоку з кришталевою водою річку; і ліс, що був синій і темний перед ним на горі, а тут коло річки був зелений і яскравий; і дерев'яні стіни та башти города поруч лісу. Дзвіниця башти просвічується і в просвіті видно дзвін. Дзвін цей моторошно гуде, коли біля города побачать татар. Віщовий дзвін гуде, а з хуторів, з пасік, з поля й лісу біжать люди і ховаються в городі. Але тепер дзвін мовчить і, придивившись, можна навіть відсіля побачити нерухоме серце дзвону. А на протилежному боці річки, на піску, стоять хлопці, товариші До-рошеві, що кинули його в річку, щоб вивчити плавати. Це дуже добрий спосіб. Від нього або зразу вивчишся плавати, або потонеш. Середини не буває. Хлопці на березі кричать і махають руками. Він чує їхні крики, але вони якось не доходять його свідомости! В душі Дорошевій тільки одна думка: він може дихати. Не те, що він живий, бачить сонце, ліс, товаришів, а те, що він може вільно дихати, і вода вже не лізе йому в рот і не забиває подиху.

– Пливи назад! – кричать хлопці.

Але він сидить і тільки усміхається якоюсь незрозумілою усмішкою. Він бачить хлопців, пізнає їх, але не розуміє їхніх слів. І хлопці йому здаються такі, наче він бачить їх уперше або давно не бачив. Он стоїть Митро Стріха. Чорне волосся скудовчене, вогке ще і стирчить на всі боки. Він одягнув сорочку, а штани держить у руках. Худі ноги тремтять у Митра. Холодно

йому чи що? Чого ж він не одягає штанів? Ось він підносить штани до рота, наче збирається їсти їх. А… тепер зрозуміло: він гризе вузли на холошах, що хтось нав'язав йому… Та це ж він, Дорош, нав'язав йому «сухарів», коли той був у річці. А ось Дубовиченко, а ось Осадченко Каркач…

– Чого сидиш? – кричить Дубовиченко. – Пливи мерщій назад!

Раптом слова ці становляться зрозумілі Дорошеві. А справді – треба плисти назад. Але він почуває, що не може зробити цього. Йому здається, що ледве він влізе в річку, як знову почне потопати, знову його обхоплять холодні води річки, він піде на дно і знову не можна буде дихати, а вода лізтиме в горло. Дорош мовчки хитнув головою: не можу!

– Пливи, не бійся! Боягузе! В'яжіть йому сухарів, хлопці!

Але це зовсім не лякає й не ображає хлопця: що «сухарі», коли треба знову лізти у річку.

Боягуз! Ні, він не боягуз. Хто навкулачках іде перший у лаві? Він, Дорош. Дорош Наливайченко. Хто їздив минулого тижня з батьком до броду татарським шляхом? Він, Дорош. Він не боягуз. А річка… все-таки страшно!

Хлопці з того берега припливли до нього, тягли його у річку, але він пручався і не ліз у воду. Потім хлопці, покинувши Дороша, стали драти раків. Вони по черзі пірнали під кручу і, знайшовши печерку, де ховалися раки, витягали їх з води й викидали на берег. Печерки ці іноді були вузькі і в них легко застрягала рука. В цей раз під водою ледве не залишився Дубовиченко. Рука хлопця досить легко зайшла у печерку, але, коли він, намацавши рака, схопив його і стиснув у жмені, кулак застряг у вузькому місці печерки. Спасибі Каркачеві, що, раптом зрозумівши це, кинувся в річку і, коли Дубовиченко нарешті розтулив жменю, витягнув його ледве живого. А то б були раки… Потім хлопці здумали розпалити багаття, щоб напекти раків, але ні в кого ні кременя й кресала; а Дорош усе сидів і чекав не знати чого.

Він знав, що через річку не було ні мосту, ні кладок, і іншого способу, як переплисти її знову, не було, щоб попасти на той бік. Нарешті хлопці, загубивши надію примусити його лізти у воду, вилаяли й пішли геть.

– Не лякайся і лізь у річку, допливеш тепер! – крикнув хтось із хлоп'ячого гурту.

Тільки тепер почув Дорош, який самотній він був тут на березі цієї глибокої річки. А на протилежному березі річки також самотньо лежали його біла сорочка й штани з добре зав'язаними на холошах «сухарями». Про це вже подбав Митро Стріха, що сам ледве розгриз вузли на своїх штанях, які понав'язував йому Дорош.

Дорош кілька разів увіходив у річку; вода вже не здавалася йому такою холодною, як раніше, але жах перед тим, що він може потонути, знову вертав його на берег. Він довго сидів, сумно оглядаючись навкруги. Нарешті, коли хлопець зовсім вже хотів був кинутися у річку, мовляв – що буде, то й буде, він побачив, що з лісу на тому березі вийшли два чоловіки. Одного з них зразу пізнав Дорош. Це був старий дід Журавель, що мав пасіку недалеко від річки. Ідучи купатися, хлопці обов'язково проходили повз пасіку й город старого Журавля. Журавель завжди сидів у курені і мовчки курив люльку. Хлопці чемно проходили повз старого, уклонялися й казали:

– Здорові були, діду Денисе!

Дід пересовував люльку з одного кутка рота в другий і питав:

– Знову красти городину?

– Ні, ми купатися.

– Так… – пухкав люлькою старий Журавель.

Повертаючися з купання, хлопці вже не йшли повз курінь, а плазом кралися поміж огудиною і набирали у пазухи молоді зелені огірки. У кожного вдома був свій город, але крадене завжди здається солодшим. Старий мав ще досить зірке око.

– Держи! – кричав він, побачивши хлопців, хоч держати було нікому.

Хлопці, як зграя горобців, летіли городом, перестрибуючи через грядки, а старий Журавель тупцяв на однім місці коло куреня, гро-зився люлькою услід хлопцям і кричав:

– Дожену… жовч видавлю!

Дорош мимоволі згадав це, побачивши Журавля, і усміхнувся.

Чоловік, що йшов з Журавлем, був молодий, дужий і високий на зріст, у розхристаній білій сорочці і в синіх штанях; матня його штанів була така довга, що мало не волочилася по землі. І дід і молодий були без шапок. Чубаті голови їхні, одна сива – дідова, а друга чорна – незнайомця, виблискували на сонці.

– Диви… – сказав Журавель, побачивши на березі Дорошеві сорочку й штани, – потоп хлопець.

Молодий приставив долоню до лоба й почав розглядати річку.

– Та невже потоп?.. Еге-ге! – сказав він, побачивши хлопця, – втоплений гріється на сонечку.

– Де, де? – спитав старий і собі, притуляючи долоню до лоба. – Де втоплений?

– Та ось на тому березі. Чого зажурився? – крикнув молодий Дорошеві. – Пливи сюди!

– Не можу! – крикнув Дорош.

– А як ти туди добрався?

– Переплив.

– Хе, хе… – засміявся старий. – Чудасія: туди пливе, а назад не може. Це як наш колишній курінний Жаба. Помер вже, хай йому грець. Так той було каже: у мене така вдача – до шинку дійти можу, а назад ні. Чудасія!

Журавель та молодий почали роздягатися. Старий потихеньку зняв сорочку, поклав її собі на коліна і подивився на комір; придавивши щось, що тихо тріснуло у нього під нігтем, він витер сорочкою під пахвами і обережно, наче вона була скляна, поклав її на пісок.

Поки дід вовтузився зі своєю сорочкою і шкрябав волохаті груди, молодий вже розібрався і, розігнавшись, плигнув у річку.

Він так довго був під водою, що Дорош навіть стурбувався і подивився на діда, чи не збирається той рятувати молодого, але дід навіть не дивився на річку, а сидів вже зовсім голий і, піднявши угору штани, розглядав свою драну матню.

– Гу-ух! – вилетіло з води коло самого берега, де сидів Дорош. Молодий розігнався під водою так, що ледве не вискочив з розгону на берег. – Фрр!.. – обтер він обома руками чубату голову і засмагле червоне обличчя. – Здоров, хлопче!

Тільки тепер роздивився Дорош, який молодець стояв перед ним по пояс у воді. Темні очі козака жартівливо горіли з-під мокрого чуба, засмагле тіло аж виблискувало на сонці, а на руках, наче два добрі кавуни, перекочувалися дужі м’язи.

– Здоров! – відповів йому Дорош. – А хто ти такий?

– Козак з Лугу… – засміявся молодець.

– З якого лугу?

– З Великого… Ну… – простягнув він дужі руки, – лізай мерщій до мене!

Дивне діло: тепер Дорош зовсім не боявся річки. Він кинувся у річку і став поруч нього.

– Держи майже під водою голову і пливи!

Радості Дорошевій не було краю, коли він почув, що пливе, а поруч, як міцний тур, плив запорожець і кричав:

– Так! так! Молодця!.. Не бовтай руками!.. Так, добре!

Дорош і не помітив, як переплив річку і став на рівні ноги.

Журавель в цей час тільки входив у річку. Він ішов, обережно ставлячи ноги, наче ліз не в річку, а в казан з гарячою юшкою. Зробивши два-три кроки, спинився, набрав у пригорщі води, помочив собі груди, під пахвами і засичав:

– Холодненька водиця, холодненька.

Потім раптом окунувся, пирхнув, як коняка, і поплив. І поплив добре і легко, так, що навіть запорожець задивився на нього.

– Молодця! – гукнув він дідові.

Дійсно, дід плив молодцем. Він легко, по черзі виносив то одну, то другу руку перед себе, а коли руки лягали на воду, корпус його майже наполовину вилітав з води, і це було красно й дужо.

– Отак ми колись перепливали Дніпро! – сказав він, повертаючись до запорожця.

– Отак ми колись брехали!.. – засміявся козак.

– Брехав твій батько. Ану, хто скоріше до того берега?.. – крикнув дід і поплив.

Де там було дідові тягатися з молодим. Запорожець у три змахи обігнав його, і, коли дід був ще на середині річки, він уже стояв коло берега і сміявся, і сміх його, наче з мідяної сурми, лунав над річкою. Дорош і собі наважився поплисти і щасливо доплив до козака.

Так Дорош вивчився плавати.

Коли всі убирались, Дорошеві прийшлося пригадати свого товариша Стріху: попогриз таки хлопець «сухарів», поки порозв'язував вузли на штанях. Капосний Стріха ще й намочив їх, щоб дужче зав'язати вузли.

– А ти чий такий? – спитав дід, коли вони лісовою стежкою підходили до пасіки.

– А Семена Наливайка син… Дорош Наливайченко.

– Семенів син? Дорош? Хе, хе… – засміявся дід. – Дорош, Дорош, Дорошино, куца в тебе кожушина.

«І чого б ото я дражнився, – подумав хлопець, – я ж мовчу, що в нього матня драна».

– Так ти Семена Наливайка син? – спитав запорожець, наче щось пригадуючи. – Я твого батька знаю. Скажи батькові, що кланявся йому той запорожець, що його колись від татарського аркану визволив.

Це так вразило хлопця, що він навіть не знайшов, що й відповісти запорожцеві.

Деякий час дід та запорожець ішли мовчки.

– Так ти кажеш, що вам добре живеться на слободах? – якось лукаво запитав козак.

Видно було, що він продовжував розмову, яка почалася перед купанням.

– Добре. За всім воєвода догляда. Не дасть на тебе й пушинці сісти. Хе-хе! Особливо добре міщанам. За ними вже так піклується, так побивається, що й нікуди. Там скоро, мабуть, і до вітру ходитимуть з дозволу воєводиного.

– А що?

– Та так. Треба попасти корову – спитайся воєводи та постій коло Приказу, поки вийде піддячий, а піддячий скаже про корову воєводі, а воєвода знову піддячому… хе-хе! А піддячий вийде й скаже: нема дозволу воєводиного, щоб пасти корову, є в Приказі чутка, що загони татарські бачили коло Змієва. Уведе татарва корову і тебе забере й зажене у Крим або в Озів. Засвітить баба вночі каганець – уже стука москаль у віконце: воєвода, каже, наказав, щоб не сиділи по хатах з каганцями. Пожежу наробите, спалите государів город, а воєвода перед государем «отвєт дєржи».

– Добре.

– Ще й як… Чудасія! Ото здумав син мій Іван поїхати на Дін по рибу. Підбив ще деяких козаків. Полагодили вози, та ще вдосвіта й рушили – мовляв, холодочком волам легше. Тільки до воріт, як ось питає їх вартовий. Ще й з наших чоловічок буде. Як його звуть, забув… Еге, згадав: Грицько Ломаченко, Василя Ломаки син… Так, кажу, питає: а куди ви, добрі люди, їдете?

«Та маємо на думці, – кажуть, – на Дін пробратися, тарані привезти». – «Вертай, – каже, – хлопці, додому!» – «Як додому? Та ми з дому ж тільки!..» – «Вертайтеся, – каже, – додому, бо воєвода не дозволя…» – «Як не дозволя?» – «Так, – каже. – А подавали воєводі чоломбитню?» – «На грець, – каже Іван, – чоломбитню?» – «Не на грець, – каже, – а на те, щоб воєвода

дозволив їхати». – «Куди дозволив? На Дін?» – «Еге ж, – каже, – на Дін». – «Чудасія! Жартуєш, – кажуть, – хлопче? Пропусти, ми й тобі тараньки привеземо». Так де там.

– Не пустив?

– Не пустив. Ідіть, каже, – спитайтеся воєводи.

– Що ж, пішли?

– А що зробиш? Пішли. Поставали з возами коло Приказу; і ярма не знімали: прийде, мовляв, воєвода, дасть дозвіл та й рушимо. У Приказі – нема нікого, рано ще. Почекали з годину. Бачать – іде якийсь москаль, у Приказі служить… До нього… Така думка, може він і без воєводи діло зробить. «Будь ласка, – кажуть, – чи не можна так зробити, щоб з города виїхати, а то вартовий не пускає». – «А ви куди?» – питає. – «Та на Дін, – кажуть, – по рибу». – «Еге, – каже, – це воєводине діло». – «А воєвода скоро буде?» – «Це теж його діло». Почекали ще трохи. Бачать, іде піддячий. Іде, сопе, оперед себе черево несе. Козаки до нього. – «Так і так, – кажуть, – не пропускає вартовий з города». – «А чоломбитню подавали? А поручні записи маєте?» – «Які ще в біса поручні записи? Ми на Дін по тараню». – «Вот, вот, – каже, – як на Дін їхати, треба поручителів мати. Щоб поручилися за вас, що повернетеся з Дону». Чудасія! – «Та що ви, – кажуть, – пане дяче, та у нас і жінки і діти вдома залишаються, ми ж тільки по тараню». – «А хто вас, – каже, – знає, черкасишок… Може, ви куди задумали піти геть, а государів город збезлюдніє». Отакої!

Запорожець зареготав.

– Це слобода! Недарма Сірко перебив ваших воєвод, ідучи до Брюховецького. Ха, ха…

– Хе, хе… – у тон йому заскрипів старий Журавель.

– Це правда, залив він їм тоді за шкуру сала. А все ж у нас спокійніше на слободах, ніж на Правобережжі або в Гетьманщині.

– Під воєводами?

– Та хоча би й під воєводами. Горілку куримо вільно. З пів-Хар-кова під шинками. Що не хата, то й шинок.

– А у Гетьманщині чим погано?

– Не погано, не погано. Хто не йде, той скубне. Пам'ятаю, як ще за старого Хмеля казали. Я з ним і коло Жовтих Вод ляхів бив і під Пилявою. Поб'ємо ляхів, не буде в Україні ні пана, ні хама. Ляхів позбулися, своїх панів позаводили. Той з гетьманом… Той з ляхами… Той з татарвою, а той з москалями… Зі старців латану свитину годні стягнути.

– Петро не такий.

– Хто? Дорошенко? Є тут у нас чоловік з Правобережжя. Ледве ноги виніс відтіля. Каже: татарва Дорошенкова пів-України ясирем погнала до Криму… Дорошенко! Тьху! – плюнув старий.

– Ач який! Тобі ніхто не догодить. А ви б тут за воєвод узялися, а ми б вас підтримали… – вдарив запорожець Журавля по плечу.

– Хе, хе! – засміявся Журавель, – не ті часи. Досить того, що наробив тут Сірко. Багато народу зубожіло від нього… Стій! – раптом спинився старий. – На пасіці хтось є… Я чую голоси!

Крізь гущавину лісу з пасіки до них долетів веселий регіт і огидна лайка.

– Ха, ха! – долетів до них чийсь дужий регіт. – Здорово жиганула!

Дід, продираючись крізь кущі, навпростець пішов до пасіки.

Коло вуликів стояли три парубки у московських вбраннях і викурювали бджолу. Кілька вуликів було перевернуто і лежало на землі. Коло парубків стояв великий казан, що в ньому Журавель варив собі куліш, і москалі, видираючи щільники, клали мед у казан. Бджоли хмарою гули коло злодіїв, але ті, розмахуючи димучими головешками, відганяли їх. Парубки сміялися й гидко лаялися.

– А що ви тут робите? – сказав, підступаючи до них, Журавель.

Парубки глянули один на одного, наче вони почули щось невимовно забавне й смішне.

– С поля вєтєр… – сказав один з них, що був з сергою у правому усі.

– Ха, ха! – зареготав другий, чорний, як жук.

– С поля вєтєр… Ха, ха!

Старий Журавель затремтів від гніву.

– Нащо грабуєте пасіку, сучі діти?!

– Ето он нас так, боярскіх дєтєй?

Третій, високий з кучерявим волоссям, що вибивалося з-під соболевої шапки, підійшов до діда й сказав:

– Сам ти сукін син, чєркасішко поганий! – і, розмахнувшись, ударив старого у скроню.

Старий поточився.

– За що б'єшся?..

– Малчі, сволочь!..

Москаль знову розмахнувся й ударив діда. Обличчя дідове заллялося кров'ю, і він упав на землю.

– Я тєбя єщьо нє так…

Але в цей час підоспів запорожець. Дорош бачив, як дорога соболева шапка раптом полетіла на землю від дужого вдару запорожця, а власник її від другого стусана з розбитим носом вже лежав поруч діда.

– Бєй хохла! – закричав безусий з сергою.

Він та чорний з двох боків напали на козака. Дорош з зацікавленням, тремтячи від гніву, стежив за бійкою. Йому хотілося своїми хлопчачими силами допомогти запорожцеві. Але цього було вже не треба. За хвилину і безусий вже лежав на землі, а чорний, ухопившись за живіт, майже рачки, бо у нього захопило подих від удару чоботом, пішов геть з пасіки.

Той, що був у соболевій шапці, скочив. Обличчя йому перекосилося від злості, з розбитого носа на каптан падали краплини крови.

– Убью! – засичав він.

Запорожець нахилився, ухопив з землі головешку, що, падаючи, випустив з рук москаль в соболевій шапці, і тицьнув нею в лице москалеві.

– Аа… – закричав той, ухопившись за обличчя.

Тоді козак кинувся на парубка з сергою, але той не став чекати на нього і побіг з пасіки, а трохи згодом, узявшись за лице, пішов геть і власник соболевої шапки. Козак підійшов до шапки і ногою далеко відкинув її услід москалеві.

– Візьми свою шапку, москалю!

Москаль узяв шапку і погрозив кулаком на запорожця:

– Я тєбє етого нє забуду! – обернувшись, крикнув він.

– Іди вже, поки я зовсім не одбив тобі пам'яті.

Запорожцеві теж не минула даром бійка з москалями. Під лівим оком у нього красувався добрий синець, а сорочка розідрана була майже до пояса – це постарався москаль з сергою.

Старий Журавель сидів на землі, ухопившись руками за голову.

– Ну, старий, – підійшов до нього козак, – уставай. Бачу тепер і я, що добре вам живеться на слободах!

Він з Дорошем підвели й поставили Журавля на рівні ноги і одвели до куреня.

II. ПРИКАЗ

У Приказі. – Харків у донесеннях воєводи. – Піддячий та муха. – Площа перед Приказом. – Три чоломбитні. – Чоломбитня. – Воєвода.

В Приказі нудно, жарко й скучно. У маненьке віконце з зеленуватим круглим склом б'ється й дзижчить велика синя муха. На чверть вище є розбита шибка, і муха б легко могла вилетіти на двір, де так ясно світить сонце, де вітер приносить легенький запах лісу, де на небі кучерявляться білі яскраві хмарки, але й така проста думка не впадає мусі в голову, і вона, вдарившись об скло, падає на підвіконня; хвилину гуде, лежачи на спині, і дриґає ногами, бо не знає ще, як стати на ноги; потім випадково таки стає, схоплюється й знову кидається і б'ється в скло. За невеликим столом, що його чотири ноги міцно врито в земляну долівку, сидить приказний дячок і дряпає по товстому шкарубкому папері гусячим пером. Іноді він бере з пісочниці білий чистий пісок і посипає на папір. Він переписує до-несіння воєводи про те, що город Харків стоїть «поміж двома річками – Лопанню та Харковом, стіна круг нього довжиною 475 сажнів, дубова, з обламами, катками терасами. Що за стіною є рівчак у два сажні завшир і два сажні глибини; що по стінах десять дерев'яних башт, а башти криті ґонтом; що в Тайницькій башті є тайник з ходом у шістнадцять сажнів до річки і в тайнику є колодязь, але води в ньому вже нема, і так далі.

Пише те, про що пише майже кожного року новий воєвода, бо воєводи не довго засиджуються на одному місці: московський царський уряд не любить, коли воєвода призвичаюється до людности, а людність до нього. Підгодувався, мовляв, трохи, дай і іншому попоїсти.

Ці донесіння давно набридли приказному. Йому, як і мусі, що б'ється в скло, хочеться на волю, на сонце й свіже повітря; хочеться заглянути у шинок, де дешева горілка й весела компанія, де можна потай пограти в зернь. Але цього не можна зробити тепер, бо піддячий тут, у Приказі. Він стоїть коло вікна, спиною до приказного і дивиться на муху, що досі ще б'ється в вікні. Йому теж нудно й скучно, але він не може піти геть з остогидлого Приказу, бо незабаром має прийти воєвода. А воєвода тепер сидить на ґанку воєводського будинку, у холодочку, розперезавшись, в розхристаній сорочці, і п'є холодний квас. Гладкому воєводі жарко й душно, і він з огидою думає, що треба по такій спеці йти до Приказу і одписувати білгородському воєводі про те, де й коли вартові, козаки бачили «воровских и воинских людей татарских», «не чинили ли над ними промысла», чи стріляно по них і коли стріляно, то скільки зроблено по татарах пострілів з рушниць, бо білгородський воєвода пильно доглядає за государевим пороховим «зельем» і, в свою чергу, одписує про все до Москви.

Коли муха, вдарившись у скло, знову впала на підвіконня, піддячий націлився і придавив її пальцем. Муха хруснула під дужим пальцем піддячого, дриґнула востаннє вже волохатими ніжками і завмерла. Піддячий взяв її за крильце і почав розглядати, які в неї голова й очі, але це скоро обридло йому; він кинув її на долівку і придавив ногою. Приказний, задивившись на піддячого й муху, перестав рипіти пером.

– Ну? – повернувся до нього піддячий.

Приказний устромив носа в папір і знову зашарудів, як тарган.

«…да у ворот башни і в самой башне пищаль, да у вестовой башни вестовая пищаль и обыкновенная; да в средней глухой башне пищаль.

Да у сьезжей избы пищаль медная, да в избе железная затинная; да у погреба с зельем пищаль», – скрипів, виводячи пером, приказний.

Він схилив голову і навіть язика висолопив, а мухи дзижчать і в'ються над його лисою спітнілою головою.

Піддячий, притулившись ситим черевом до підвіконня, нудиться й дивиться у вікно. Перед ним давно обридла й знайома картина: велика порошна, поросла бур'янами й колюч-

ками площа, а край неї, там, де йде узвіз на Поділ, недалеко від Троїцької башти, стоїть маненька дерев'яна Успенська церква, а поруч неї – дерев'яна дзвіниця. Церква й дзвіниця оточені тином, а з-за тину виглядають хрести цвинтаря. Нема нікого на площі. Але ось на дорозі, коло церкви, з'являється віз з сіном; на возі сидить хлопець у солом'янім брилі, а коло волів поважно йде чоловік з батогом, ліниво гукає на воли і ссе люльку. Курява підіймається з-під ратиць і воза так, що іноді і чоловіка і волів зовсім не видно, і тільки бриль та біла сорочка хлопця маячать на тлі блакитного палкого неба.

«…а в глухой башне от реки Лопани пищаль…» – виводить, схиливши голову, приказний дячок.

…На другім кінці площі стоять шинки харківських козаків та міщан. Шинків багато і стоять вони майже один коло одного. Шинок можна пізнати зразу: коло шинку на довгому дрючку висить пляшка. Цю вивіску видно здалека, і рідко який козак або міщанин харківський, проходячи повз, не спиниться, задумавшись перед пляшкою: зайти чи не зайти до привітного садочка коло шинку, у холодок під пляшку?..

Чоловік, що йшов коло воза з сіном, теж спинився коло пляшки, почухав потилицю, наче що пригадуючи, і, махнувши рукою хлопцеві, зайшов у шинок. Хвилин за п'ять він вийшов, утираючи вуса, і гукнув на воли.

Знову нема нікого на площі і нема піддячому на чому спинити ока. Він уже хотів одійти од вікна, як маленькі зіркі очі його раптом побачили три постаті, що в цю хвилину з'явилися з-за рогу кривенької вулиці. Видно було, що всі троє балакали враз і розмахували руками. Коли люди ці підійшли до Приказу, піддячий почув, як хтось з них спитав у сторожа, що куняв у холодочку коло Приказу:

– Воєвода в Пріказє?

– Нєтуті.

– А гдє он?

– Дома. Подьячій тут.

– Пойді скажи, что дєти боярскіє с чєлобітной к бояріну.

Але піддячий, почувши розмову, сам вийшов на ґанок. Він навіть спинився на порозі, побачивши, у якому вигляді були діти боярські: у високого, що в соболевій шапці, розбитий ніс; кров засохла на вусах і бороді; у молодця з сергою ліве око розпухло, і круг його, наче хто провів пензлем, пишався здоровий синяк; третій був білий як крейда; видно було, що його нудило; він трохи зігнувся і держався обома руками за живіт.

– Кто ето вас етак разукрасіл? Уже успєлі побивать в кабакє?

– Крєст святой, – перехрестився молодець з сергою, – маковой росінки во рту нє било.

– Оно і відно. С чєм пожаловалі?

– Обідєли нас черкаси і білі чєм попадя смєртним боєм.

Піддячий хотів був розпитати, хто бив і коли бив дітей боярських, але побачив, що на площі з'явилася товста постать воєводи. Він ішов поважно, спираючись на високу патерицю. Піт струмками лив з-під високої шапки воєводи, він часто спинявся й витирав чоло червоною хусткою, що ввесь час тримав у лівій руці.

– Вот ідьот воєвода, – сказав піддячий, – єму повєдайтє про свою обіду.

Побачивши воєводу, діти боярські переглянулися і, раптом зігнувшись, наче по команді, уклонилися до землі і стояли так, звісивши руки долу, доки воєвода підійшов до них близько.

– Что за люді? – спитав воєвода, бачачи тільки потилиці боярських дітей.

– Вєлі слово молвіть, боярін. Вислушай нас, холопов твоіх!

– Говорі! Ну-ну… – протягнув воєвода, глянувши на молодців, що вже випростувалися і стояли перед ним у всій своїй красі, – здорово вас обработалі!

Молодець у соболевій шапці витягнув з пазухи згорнутий папір і, уклонившися ще раз, подав його воєводі.

– Нє гнєвайся, боярін, прімі чєлобітную на чєркасішку Журав-льова Дєніску, пчєльнік у нєво возлє рєчкі.

– Чітай! – передав воєвода папір піддячому.

Піддячий розгорнув папір.

> «Бют челом, – почав він, – холопишки твои, дети боярские городовой службы Ивашка Стрєшньов да Митька Гусєв да Гришка Емельянов. В нышешнем 181 году (1673), июля в 15-й день, пошли мы, холопы твои, на пчельник черкасишки Журавлева Дениски купить меду, а он, Дениска Журавлев, меду нам не продал, а всячески непотребными словами нас поносил и бил нещадно чем попадя; а там у него на пчельнике хоронится воровской человек из запорожских казаков, нам неведомый, и тот бил нас, служилых твоих людей, и шапку с меня, Ивашки Стрєшньова, сорвал и ногой кинул…»

– Ето какой же Журавльов? – спитав воєвода, глянувши на піддячого.

– Дєніска, прєстарєлий уже чєловєк, Ивана Журавльова отєц. Пчєльнік дєржит возлє рєкі Харькова, по Бєлгородской дорогє.

– Вот что, – сказав воєвода піддячому, – скажи ти Гвоздьову, чтоб взял с собой с дєсяток стрєльцов, да пошол он на пчєльнік к Журавльову етому, і пусть возьмут запорожского казака, что хоро-нітся у нєго на пчєльнікє, да и єго, старого дурака Дєніску, пріхватят; а ти допрості хорошенько, откуда такой явілся казак, да кто он. Может, он із тєх молодцов, что лісти прєлєстниє разносят, как прі гет-манішкє Брюховєцком било. А дєло ваше, – звернувся він до боярських дітей, – разбєрьом. Послушать вас, так ви агнци нєпорочниє, води нє замутітє. Особліво ти! – тицьнув воєвода пальцем на молодця у соболевій шапці. – Я тєбя, Ванька Стрєшньов, хорошо знаю: ти охулкі на руку нє положіш.

– Вєріш совєсті, боярін, как пєрєд отцом родним.

– Знаю, знаю. Говоріть ти умєєш.

Воєвода повернувся і, важко піднявшись по східцях, зайшов до Приказу.

Діти боярські пошепталися поміж себе і пішли геть від Приказу. Перейшовши майдан, вони завернули за ріг вулиці і зайшли у шинок, що його не було видно з вікон Приказу,

Коли воєвода увійшов до Приказу, дячок, що писав там за столом, устав і низько вклонився.

– Здравствуй, Мітріч, – поздоровкався з ним воєвода, – а гдє же другіє дьячкі, что-й то іх нє відно?

– Сємєнича я, по твоєму пріказу, боярін, послал допросіть лю-дєй, что убєглі із Азова… – відповів за дячка піддячий. – Ти вєлєл нє допускать іх в город, пока нє вивєдают, нєт лі там, в Азовє, морового повєтрія.

– Так, так… Помню. Нє вєрнулся єщє Сємєнич-то?

– Нєт.

– А другой?

– Другой… Нє знаю, как і сказать тєбє, боярін. Запьянствовал.

– Чтой-то часто больно? Давно батогі по ньом плачут. Ужотко вєрньотся. Ну что, єсть вєсті какіє?

– Пріходілі тут чєркаси с осадчім своім Старочудновим. С ватагой своєй он сєйчас на Подолє стоіт.

– Что ж єму надобно?

– Нє тєрпітся. Спрашівал, нєт лі вєстєй от бєлгородского воєводи.

– Іш, скорий какой. Мєсяц назад только отпісалі князю, уже і отвєт єму подай! Дівіт мєня нє мало Розрядний Пріказ Московскій. І льготи етім чєркасішкам всякіє, і вольності. Моя б воля – дал би я ім вольность: запісал би іх всєх в холопи крєпостниє.

– Хе, хе! – засміявся піддячий.
– Чєго смєйошся? Право слово.
Воєвода позіхнув і перехрестив рота.

III. В ШКОЛІ І ДОМА

Білгородська криниця. – Старий Харків. – Дорош та півень. – Школа. – Мандрівний дяк. – Цурка. – Людинахор. – Стара шкільна наука. – Горщик з кашею. – Бровко. – У садку коло шинку. – Дорошів батько. – Наскок татар на чумацьку валку

Забарившись з купанням і на пасіці, Дорош зовсім забув про те, що йому треба йти до школи. Звичайно, він не дуже поспішав туди, але тепер він побіг, як лоша. На це було багато причин: перше те, що він занадто спізнився, і йому, мабуть, буде хльос від бакаляра; друге – це було вже приємніше – він жадав розповісти товаришам про те, як запорожець наклав кацапам; і третє – це було найприємніше – похвастатися, що він навчився плавати.

Він швидко пішов дорогою, що лягла попід самою горою. Праворуч від нього підіймалася глиняна круча, і ліворуч були садки й пасіки козаків. Він спинився тільки на хвилину коло криниці, що вибивалася з-під кручі і прозорим струмком вибігала на сірий порошний Шлях.

Коли Дорош підійшов до криниці, біля неї стояла молодиця і відром брала воду. Хлопець міг би попросити напитися у неї, але це було б дуже просто і звичайно, через це він ліг на землю і, устромивши губи, почав смоктати холодну, як лід воду.

– Ач, – сказала молодиця, підіймаючи на плече коромисло, – ковтає, як цуценя!

Вода з криниці, особливо в таку спеку, здавалася Дорошеві солодкою, як ніколи. Напившись, він піднявся нагору і підійшов до башти, де висів віщовий дзвін. Од грубої та високої стіни города й башти падали густі тіні, а з глибокого рівчака, що оточував стіну, пахло вогкістю, лободою й ще чимсь не дуже приємним, бо туди, у рівчак, частенько завітали в тяжку хвилину і перехожі люди і, особливо, вартові козаки, що стояли по баштах і біля воріт.

Промайнувши ворота, де в холодочку спав вартовий козак, До-рош кривенькими вулицями пішов до школи. Хати, криті очеретом, виглядали з-поза тинів і мружилися на Дороша кругленьким зеленкуватим склом своїх невеличких вікон. Вітрець тихенько гойдав пляшки коло шинків. У глибокому поросі вулиці купалися кури. Червоний півень, з розбитим у частих бійках гребінцем, злетів на тин, войовниче затріпав крильми і роззявив дзьоба, щоб оголосити й повідати світові ще одну перемогу, але Дорош, націлившись, запустив у нього грудкою землі. Грудка влучила в шию співцеві, і він, крякнувши і збившись з тону, ганебно злетів у бур'ян. Наздогін хлопцеві полетіло кілька не дуже ласкавих слів від господині півня, що в цю хвилину виносила попіл і виглянула на вулицю, але її побажання тільки трохи відсвіжили гарячу голову хлопця, що летів вже вулицею, знімаючи п'ятами сіру куряву.

Коло школи, що містилася в хаті, недалеко церкви, товаришів уже не було; всі вони сиділи в школі і з її вікон вилітало голосне гудіння школярів.

Коли Дорош зайшов у школу, він побачив давно знайому картину: за двома довгими столами сиділо чоловіка п'ятнадцять школярів. Перед ними лежали книжки й чорні дощечки, що на них учні писали крейдою. Кожний з них бубонів своє: той читав Псалтир, той Часослівця, а найменші гризли склади.

Пан директор, бакаляр і мандрівний дяк, в одній особі Панаса Йосиповича Цурки, в той час стояв спиною до дверей і водив указкою перед носом Митра Стріхи, приятеля Дорошевого, що нав'язав йому на річці «сухарів».

Бакаляр був високий, дужий чоловік у довгому вицвілому підряснику; на спину йому, як у доброї дівчини, звисала товста коса.

Цей дяк, на думку панотця Успенської церкви, був чудернацькою і непокірливою людиною: усе він перевертав на своє. Так, у акатисті св. Пименові він співав: «Святий Пимене, отче, моли Бога о нас!», а треба зовсім навпаки: «Отче Пимене, моли Бога о нас!»

– Ну, що ото ти співаєш дяче, – скаже йому піп, – хіба ж там сказано: «Пимене отче?»

– А як, по-вашому, панотче: «одчепи мене?» А люди скажуть? Зачепився, скажуть, дяк, та й молиться: «одчепи мене!» Од чого одчепи? Ні, треба співати: «Пимене отче!»

Коли він співав на кліросі, він сам собі задавав тону: та-та-та! І все таки ніколи не попадав у лад попові. Іноді дехто зі старих козаків, що чули навіть, як співають учні колеґіюму у Києві, ставали поруч нього на кліросі і намагалися підтягувати дякові, але це була марна й зухвала спроба: дяк співав на всі голоси зразу. Це була лю-дина-хор!

– Отложим попече… – починав дяк дишкантом, – попече-ниє… – підхоплював він альтом, – попечениє! – закінчував він уже басом.

– Що, – пошепки звертався він до необережного прихильника кліросного співу, – не підладиш? Хе, хе! Це ж – партесне!

Особливо зворушливо було чути, коли він, всім відомий п'яниця, з «апостолом» виходив на середину церкви і починав низьким басом: «Братіє… у! Не упива…у… теся вино… ум! В нем бо єсть блу-у-д!»

– Ну, й добре прочитав апостола дяк, – балакали козаки після служби Божої в шинку, вихиляючи чарку горілки, – як узяв: в нем бо єсть блуд!.. Така гадка, що й стеля повалиться!

Дорощ спинився у дверях і подивився на широку спину бака-ляра.

– Ану читай, – сказав дяк Митрові.

– Наш – єсть – буки – он… Наш – єсть… Не, буки – он… бо, не… бо… Небо.

– Так. Ану прочитай ти, – показав він Дубовиченкові, що одним оком дивився у книжку, а другим кинув на Дороша, що стояв у дверях.

– Твердо, – люди – он… – почав Дубовиченко.

– Ну! – грізно сказав дяк.

– Твердо – люди – он…

– Чув вже. Що вийшло?

– Тллл… – потягнув хлопець. – Тллл… он!

Дякова указка прийшлася по руках хлопця. Хлопець почухав руку і сховав її під стіл.

– Читай ще!

– Тллл… – знову заспівав Дубовиченко, – тлл… о!

– Що вийшло?

– Тло.

– Так.

З хлопця котив піт. Гаспидська, тяжка й незрозуміла ця наука. Ось три букви: «твердо», «люди», «он», – довго, а як складеш виходить коротеньке слово: «тло». І «твердо», і «люди», і «он» – зрозуміло, а складеш – «тло», і кат його знає, що воно за «тло».

Пан бакаляр обернувся й побачив Дороша.

– «Се жених грядет во полунощи», – сказав він.

– «…і блажен муж, іже обрящет бдяще…» – підказ хтось ззаду.

– Мовчи. Пізненько прийшов до школи. Бачу, що давно не куштував різки, але сьогодні субота, і це діло можна поправити во бла-говремениє, тим паче, що…

– Пане дяче! – перебив його Дорош, – батько прохали вас до себе. Вони завтра їдуть на винницю, то може й ви з ними поїдете? Батько казали, що там добре полювання коло винниці.

Це було дуже приємно слухати бакалярові. Він був завзятий мисливець, а до того ж там була винниця і можна буде добре випити, а це дяк любив.

– Гм! – сказав він, – так ти кажеш, батько їде у винницю?

– Еге! Вони сказали ще, що коли згодитесь, щоб приходили увечері. З вечора й їхатимуть.

– Добре, – сказав дяк, – сідай. Тепер я бачу, що ти спізнився через те, що… Читай! – раптом звернувся до дорослого вже учня, що якось насмішкувато поглядав на нього.

Учень, у якого вже досить густо засіялися вуса, учився років зо п'ять у дяка. Він вже міг читати Псалтиря і через це жваво, але якимсь тонким, наче його хто придушив, голосом, почав:

– «Помилуй мя, Боже, по великой милости твоей і по множеству щедрот твоїх очисти беззаконня моя… Найпаче…»

– Добре, добре, – казав дяк, але він зовсім не слухав школяра: думки його були повні полювання та випивання на винниці у Доро-шевого батька.

– Пане дяче! Пане дяче! – закричало з півдесятка молодих голосів, – Клименко, Клименко Петро прийшов!

– Що? Га? – спитав дяк,

– Клименко Петро прийшов!

У дверях стояв вродливий парубок років вісімнадцяти. Солом'яний бриль свій він держав під пахвою, а в руках тримав горщик, вкритий гарною хусткою.

– Добридень, пане дяче! – уклонившися, сказав парубок. – Спасибі за ласку й науку!

Він уклонився ще раз і подав горщик дякові.

– Спасибі, спасибі, – казав дяк, беручи горщик. – Спасибі й тобі, що не лінувався й учився добре.

Він зняв хустку з горщика, похвалив її і заховав хустку у кишеню, а горщик поставив на стіл.

Парубок цей скінчив вже школу і прийшов дякувати бакалярові за навчання. Він приніс, як це водилося, горщик з солодкою кашею.

– Прохали тато, щоб приходили до нас, – сказав парубок.

– Добре, добре. Подякуй батькові й від мене і скажи, прийду, як тільки повернуся з винниці. Ти куди? – раптом вдарив дяк по руці Дубовиченка, що запустив лапу в горщик з кашею, – не для тебе одного!.. Ну, хлопці, на сьогодні годі. І завтра… Подумав трохи, – і позавтра вчення не буде. Купайтеся, ловіть рибу, а наловите – дяка не забудьте, а у вівторок знову за книжку.

Хлопці, як скажені, вихопилися з школи. Попереду з горщиком біг Дубовиченко. Він хапав повною жменею кашу і набивав собі рота.

– Дай мені, дай мені! – неслася ватага хлопців за ним.

Десятка півтора рук ухопили за чуб і руки хлопця й посадили його з горщиком на колінах на землю. Після цього хлопці з'їли кашу, а горщик розбили на дрібні черепки і розкидали їх по дворі.

Дорош розповів товаришам про пригоду з запорожцем, і всі хлопці пожалкували, що не залишилися на річці і не побачили запорожця й бійку з москалями. Хлопець ішов додому в дуже приємному настрої. Ні, сьогодні таки щасливий для нього день: він навчився плавати, познайомився з запорожцем, який, на його погляд, був надзвичайною людиною; бакаляр не дав йому хльости, хоч сьогодні була субота, так би мовити, узаконений для цього день. Крім того, він був певний у цьому, батько візьме його на винницю, де, мабуть, пробуде днів зо два, а то й більш, а це вже не те, що школа з азбукою та Псалтирем.

– Там коропи – о! – показав він аршина півтора руками приятелеві своєму, Дубовиченкові, що йшов разом з ним, – а риба береться щохвилини. Ледве закинеш – вже й сіпа, вже й сіпа. Тільки тягай. А верстви зо три за винницею – боброві гони. Бобер гризе, гризе, а дерево як затріщить, як зламається, та у воду – хлюсь!

Але важко було здивувати такого досвідченого рибалку, за якого вважав себе Дубовиченко. Він і сам бачив бобрів і тягав коропів ще більших за тих, про яких розповідав Дорош. Він навів кілька прикладів зі свого рибальського життя, і хлопці, розмовляючи таким чином

і прибріхуючи трохи, як це водиться серед мисливців та рибалок, дійшли до своїх хат і розійшлися.

Ворота батькового двору були одчинені, а серед двору, стояв віз з сіном. Пара сірих волів лежали коло війя з ярмом і ремигали. На війї сидів маненький хлопець, Дорошів брат, у солом'яному брилі і, звісивши ноги, гойдав ними в повітрі. В правій руці він тримав шматок паляниці, а в лівій – окраєць житнього хліба, по черзі відкусю-вав і їв то паляницю, то хліб. Коло нього сидів собака Бровко. Не зводячи очей з хлопця, він махав волохатим з реп'яхами хвостом і підіймав круг себе легеньку куряву.

– Бровко! – крикнув Дорош.

Собака оглянувся і ще дужче замахав хвостом, а Дорошів брат від несподіваного оклику коливнув ногами і звалився з війї. Хліб випав з рук хлопця, бриль покотився по землі, а сам він повалився на спину і, дригаючи ногами, заревів на весь двір. Скориставшись з цієї нагоди, Бровко підібрав з землі хліб і обережно, глянувши скоса на Дороша, витягнув у малого з руки і шматочок паляниці.

На крик хлопця з хати вийшла Дорошева мати і підняла його.

– Чого ти, Івасю? – обтрушуючи сорочку, спитала вона.

– Ги, ги! – пхинькав Івась.

– Він з війя звалився! – пояснив Дорош.

– А де тато?

– У садку, під грушею.

Батько Дорошів, розкинувшись на весь свій великий зріст, лежав на животі під грушею, а голову вкрив хусткою від мушні. Ноги він розкинув, наче букву іжицю, а на закаблуках чобіт виблискувала пара нових підковок. Люлька курилася в траві.

Дорош хотів був розбуркати батька, як з сусіднього садка, де був шинок, почувся голосний регіт і московська лайка.

– Ну, попадьотся, стєрва, воєводє – он єму покажет!

Голос здався Дорошеві за знайомий. Він підійшов до тину, що розділяв садки, і, підвівшись навшпиньки, заглянув у сусідній садок. Під яблунею коло хати стояв стіл з закускою й питвом, а за столом сиділо троє знайомих вже боярських дітей. Вони вже були п'яні, голосно балакали і щохвилини вихиляли чарки.

– А здорово я ввєрнул чєлобітную про запорожца! – долетів до хлопця голос москаля в соболевій шапці. – Ха, ха! Наши рєбята шутіть нє будут: живо скрутят голубчіку рукі, да по сусалам. Я б єму, сукіному сину, вєсь чуб повидєргал.

– А как ти узнал, что он запорожец? Всє вєдь оні чєркаси, хох-латиє!

– Прігляделся я к нім у Івашкі Сєрка, когда он полковніком харьковскім бил. Такі хохлов к нєму нємало хаживало.

– Что ж єму будєт, запорожцу то?

Москаль в соболевій шапці вихилив чарку і став закусювати таранею.

– Что будет? – спитав він, випльовуючи кістки. – Батогами єго хорошенько, чтоб нє шлялся по государєвим городам да нє смущал народ. А потом к князю в Бєлгород, а тот ілі сам расправітся, ілі в Москву пошльот, а там разговори кароткій.

Ванька Стрєшньов підняв руку до носа і показав, як рвуть обценьками ніздрі.

– Здорово!

Дорош зрозумів не все, що балакали москалі, але здогадався, що балакали вони ні про кого іншого, як про його нового знайомця запорожця, що був на пасіці у Журавля. Він знав, що до Москви спроваджують усіх непокірних московському урядові. Коли таку значну людину й кошового отамана, як Сірко, надіслано до Москви, а відтіля запроторено аж до Сибіру (Дорош знав про це від батька), то що ж буде запорожцеві?

Він розбудив батька і, збентежений, пішов за ним до хати. Коли Дорош ішов із школи додому, йому добре хотілося їсти, але тепер страва якось не йшла йому в рот.

– А ти чого не їси? – спитала мати. – Наївся, мабуть, сміття отого – лопуцьків та калачиків?

– Ні, я кашу в школі їв.

– А що, – спитав батько, – хіба хто скінчив науку?

– Клименко Петро дякував бакалярові кашею.

– Який Петро? Іванів син?

– Атож.

Дорош дуже радий був з того, що так легко викрутився зі свого прикрого становища: ну, як скажеш батькові, чого йому їсти не хочеться? Ледве скінчили обідати, він шмигнув до воріт.

– А ти куди лагодишся? Хіба не поїдеш зі мною на винницю?

Хлопець ляснув себе по голові: він і забув попередити батька, що прийде дяк.

– Тату! Пан бакаляр казали, що поїдуть з вами на винницю.

– Ну, що ж, веселіше буде. Коли він прийде?

– А ви коли їхатимете?

– Та ось, як упораюся з сіном. Мабуть, надвечір. А ти куди?

– Купатися. А я вже вмію плавати! – похвастався хлопець.

– Ач, який? Хто це тебе навчив?

– Запорожець!.. – мимоволі вихопилося у хлопця.

Він навіть затулив рота, так неприємно було йому, що він проговорився.

Батько похмурився. Він не дуже долюбляв воєводу та московський уряд, але при повстанні, що підняв Сірко п’ять років тому, він, як і більшість козаків Харківського полку, не зрадив Москви і навіть палив з гармати по Сіркових ватагах, коли той спинився, йдучи до Брюховецького зі Змієва, під стінами Харкова. Він одразу, як і воєвода, подумав, що запорожець був з тих, що підбивають нарід на повстання. Він на власному досвіді, живучи на Правобережній Україні, упевнився в тому, що після повстання і смерти Хмельницького, гетьмани тільки сперечалися за булаву, йшли війною один на одного, а військо їхнє грабувало нарід, руйнувало міста й села. Нарід, зубоживши, подавався шукати кращої долі на Московщину й заселяв Дике Поле на кордоні Московської держави.

І тут не всім був мед: треба було і про свій хліб дбати, і одбива-тися від татарських загонів, і нести важку сторожову службу. Але тут, проте, було спокійніше, ніж на Правобережній Україні, а поява запорожців, як думав Дорошів батько, загрожувала цьому спокоєві. Він замислився, а Дорош дивився на нього і не розумів, що так засмутило батька.

– Де ж ти бачив запорожця? – глянувши в очі хлопцеві, спитав він.

– На пасіці, у Журавля. А Журавлеву пасіку пограбували москалі.

Батько здивовано подивився на Дороша: от тобі й спокій!

– Як пограбували? Коли?

– Сьогодні. Але запорожець добре наклав москалям!

Хлопець розповів батькові про бійку боярських дітей з запорожцем і про їхні балачки у садку, коло шинку.

– А запорожець знає вас, – додав Дорош, – він каже, що колись вас, тату, від татарського аркану визволив.

– Стривай, стривай… – задумливо сказав батько.

Наче хто підняв перед ним завісу, що ховала за собою його минуле: шляхом, що колись, ще за першого харківського воєводи Селіфонтова, пробили харківські козаки до Торського солоного городка, іде чумацька валка з сіллю. Вози риплять, курява хмарою в’ється з-під коліс. На передньому возі стирчить дрючок, а на дрючку б’ється й теліпається пучок сивої тирси.

Високо на мішках з сіллю сидить півень: він кукурікає на зорі, будить чумаків та розважає їх у дорозі.

Ой покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами, козаками, на Вкраїну, на слободу… —

заводить Пашко Олійниченко, що йде попереду.

На Вкраїні всього много і паші, і браги… —

підхоплюють задні:

Не стоять там вражі ляхи, козацькії враги.
На Вкраїні суха риба із шапраном,
Будеш жити з козаком, як із паном.
А у Польщі суха риба із водою,
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою…

І раптом усе змінилося: з гиком вилетів з балки татарський загін. Олійниченко з розрубаною головою повалився на шлях; сусід Омель-ко, що йшов поруч нього, поліг від стріли, що вп'ялася йому в груди, а він, Наливайко, ухопив рушницю з воза і хотів випалити у татарина, що летів конем просто на нього. Але раптом щось збило його з ніг і потягло по землі.

Що далі було – не пам'ятав Дорошів батько. Коли він розплющив очі, то побачив, що коло нього стоїть молодий запорожець, майже хлопець, а поруч нього, звалившись з коня, лежить у калюжі крови татарин. А коли Наливайко підвівся й оглянувся навкруги, то побачив, що ватага запорожців добивала поранених татар і в'язала руки здоровим.

– Хто ж ти такий і за кого мені Бога молити, що не дав посиротити діточок маленьких? – спитав Наливайко.

А запорожець засміявся, та й каже:

– Ну, заспівав Лазаря. Великий з тебе молельник, – та й повернувся й свиснув свого коня.

Потім вже дізнався Наливайко, що звали того запорожця Павло Глек.

Ось що згадав Дорошів батько, задумливо глянувши в вічі своєму синові.

– Стривай, хлопче! – сказав він Дорошеві. – Цю людину не можна віддати на поталу воєводі. Біжи на пасіку до Журавля та по-переди запорожця. Хай заховається поки, а потім ми сховаємо його на винниці.

IV. НА ДОРОЗІ

Бандурист з поводатирем. – Валка поселенців осадчого Старочудного. – Пісня. – Дорога на Хорошів. – Погоня. – «Добре підвіз москаля!»

Надвечір з пасіки Журавля вийшов старий сліпий бандурист. Видно було, що він колись був високою, дужою людиною, але тепер вже трохи зігнувся і важко спирався на плече босоногого хлопця повода-тиря у великому брилі, насунутому хлопцеві аж на очі. Бандурист ішов, підвівши голову і невидющими очима дивився перед себе.

Коли вони підійшли до Бєлгородської криниці, коло неї стояло чоловіка десять озброєних москалів і розпитували щось у молодиць, що брали з криниці воду.

Сліпий з поводатирем не піднялися в старий город, що своїми дерев'яними стінами висився праворуч над ними, а пішли берегом річки, обійшли город і зайшли у новий остріг стіни, що його три роки тому збудував воєвода, Сухотін. Серед вулиць і по дворах стояли вози з майном, плугами, боронами й домовим скарбом. Це була валка поселян з осадчим Старочудним, про якого приказний дяк казав воєводі.

Сонце вже сіло і над городом стояла тепла літня сутінь. Вогники багаттів блимали поміж возами поселян; молодиці та дівчата зустрічали худобу, що поверталася з паші додому; повітря було повне диму й запаху страви. Собаки поселян кидалися на перехожих, гризлися й міряли свої сили з місцевими псами. Блідий місяць вже стояв над городом.

Бандурист та хлопець швидко йшли поміж возами, поспішаючи, поки не зачинилися ворота острогу. Потім перейшли греблю і вийшли на дорогу, що вела на Хорошів. На дорозі не було нікого, і вона білуватим піском своїм виблискувала при блідім світлі місяця. Трохи згодом вони побачили мажу, що стояла серед дороги. Чорна тінь від мажі падала на дорогу незграбною плямою. Коли бандурист та хлопець підійшли до неї, від мажі з тіні одійшли два чоловіки з рушницями і запитали подорожніх:

– Хто іде? Що за люди?

Бандурист та хлопець спинилися.

– Це батько! – шепнув поводатир бандуристові.

– Мовчи! – тихо відповів той, а потім голосно сказав:

– Добрий вечір! А скажіть, будь ласка, чи сюди дорога на Жу-равлівку?

– А ви хто такі? – знову запитав чоловік з рушницею,

– Сліпий з поводатирем.

– Мабуть, у тебе, діду, і поводатир сліпий, що завів тебе сюди. Хіба ж це дорога на Журавлівку? Це – дорога на Хорошів.

– На Хорошів? Ти скажи… Хоч ночуй серед дороги. Ач куди завів, капосний хлопець. Ну, що тепер робити? Було б заночувати у городі: там у мене й чоловічок знайомий є, Наливайко Семен. Та й діло є до нього… – бурмотів дід.

– А нащо тобі Наливайко Семен? – підозріло запитав чоловік з рушницею.

– Та так… діло є…

– Яке? – грізно вже запитав чоловік.

Видно було, як старий затрусився від жаху.

– Хто це? Хто це? – голосно зашепотів він, нахиляючи до хлопця. – Чи не розбишаки які?

– Кажи, яке діло у тебе до Семена Наливайка?

– Діло?.. – мимрив дід. – Та ось яке: кланявся йому мурза ногайський з того світу, що тягав його колись на аркані коло Тору!

– Тьху, чортяка! – вилаявся чоловік, – я й не впізнав тебе… А це – Дороше?

– Це – я, тату! – засміявся поводатир і зняв бриля.

– Це ти, Дороше? – почувся дівочий голос з возу.

Дорош, придивившись, побачив свою старшу сестру, що підвелася й дивилася на нього з мажі.

Батько Дорошів, знявши шапку, цілувався з запорожцем.

– А… – сказав другий чоловік, що досі стояв мовчки коло До-рошевого батька, – це мій молодчик Дорош. Так ось на кого чекав Семен серед дороги. Ти що це, у поводатирі найнявся?

– У поводатирі!

– Дивні діла твої, Господи. Нічого не розумію.

– Сідай на воза, дяче, потім зрозумієш, – весело сказав Наливайко.

Але бакаляр не поліз на воза, і мажа, поскрипуючи, рушила з місця, а коло неї пішли чоловіки. Бандурист ішов тепер легко й рівно, а головне без поводатиря. Бакаляр, що йшов поруч, скоса поглядав на бандуриста й ніяк не міг второпати, в чому діло. Він іноді намагався обігнати бандуриста і наче непомітно заглядав йому в вічі, та ледве він кидав погляд на нього, бандурист закочував баньки, і перед бакаляром при блідім світлі місяця були невидющі очі сліпця. Нарешті бакаляр не витримав і спитав:

– Скажи, добрий чоловіче, як це ти, сліпий, та ще поночі, так добре йдеш по дорозі?

– А мені однаково, що вночі, що вдень.

– Мабуть, неоднаково, бо вдень ти ходиш з поводатирем, а вночі сам.

– А це мене воєвода ваш навчив так ходити.

– Чи не батогами часом?

Бандурист засміявся:

– Ти думаєш, пане бакаляре, що й нам субітки дають, як ти своїм школярам? У нас, друже, не так: прикують до стовпа ланцюгом та киями.

– Еге-ге! – сказав бакаляр, – тепер і я бачу, що ти за нічний птах. Ти часом не з тих птахів, що кричать: «Пугу! пугу!»

– Козак з Лугу! – відгукнувся з мажі Дорош.

– Ач… це вже пугаченя обізвалося.

– Трохи з тих, – відповів запорожець.

Розмовляючи таким чином, подорожні зайшли у ліс лісовою дорогою. Місяця не було видно і під деревами лягла густа тінь. Ліс легенько шумів; серед кущів, як зелені зірки, маячіли вогники світляків. Запорожець раптом спинився й прислухався.

– Що таке? – спитав Наливайко.

– Я чую тупіт.

Всі прислухалися. З темряви теплої ночі ззаду них долинуло ледве чутне тупотіння.

– Хто б це був?

– Це погоня, – сказав запорожець. – Я заховаюся в кущах, а ви потихеньку йдіть.

Він звернув з дороги й зник у темряві лісу. Тупіт погоні ставав усе дужчий і трохи згодом до мажі, ледве не наскочивши на неї, підскакала ватага їздців.

– Стой! – закричав хтось з їхнього гурту, хоч мажа давно стояла нерухомо серед дороги.

– А ви хто такі? – запитав Наливайко.

– Государєви служилиє люді; а ви самі кто будєтє!

– Козак Харківського полку Семен Наливайко та пан бакаляр Цурка.

– Нєчістая сіла носіт вас по лєсу. Куда єдєтє?

– Туди їдемо, де вас нема! – грубо відповів Наливайко.

Москалі ближче присунулись до подорожніх.

– Поговорі мнє!

Але Наливайко вже сам схаменувся, зрозумівши, що так балакати з десятком озброєних їздців серед ночі та ще в лісі не годиться, і через те значно м’якше сказав:

– Ідемо до себе на винницю.

– А на тєлєгє кто?

– На якій телезі?

– Телезі, телезі… Тарабарщина… Ну, на возу, что – нє поні-маєш?

– Син та дочка.

– А слєпого с поводирьом нє відалі? Когда виєхалі із города?

– Ще завидна… А сліпого з поводатирем не бачили. Бачив якогось старця з хлопцем, так старець зовсім не сліпий.

«Нащо тато так кажуть, – подумав Дорош, – сказали б, що не бачили, та й годі».

– Так, так… – сказав москаль, – так он совсєм нє слєпой?

– Де там сліпий! Ми тільки з города, а він стоїть, на річку дивиться. А що, каже, як перейти цю греблю, чи дійдеш до Панасів-ки? – Дійдеш, кажу. Так він уперед чимчикує, а хлопець за ним ледве встигає. Де там сліпий!

Їздці згуртувалися ближче один до одного і пошепки забалакали враз.

– Нє врьот лі? – долетів до Дорошевого вуха скептичний голос одного з москалів.

– Каби врал, сказал би, что нє відєл, – відповів інший.

– Так ти говоріш, на Панасовку пашол слєпой?

– Який сліпий? Він не сліпий.

– Ну тот… старік с мальчіком?

– Старець? А хто його знає. Питав дорогу на Панасівку, а куди пішов – не знаю.

– Ну, ладно… Поворачівай назад, рєбята!

Москалі повернули коней і поскакали назад.

«Добре підвіз москаля батько, – подумав Дорош, – я б так не збрехав».

Подорожні прислухалися, поки зовсім не затихло кінське тупотіння.

– Цоб! – гукнув на воли Наливайко.

«А як же запорожець? Чом його не підождати?» – подумав Дорош. Він підвівся й прислухався. Раптом спереду на дорозі спалахнув вогник. Коли на хвилинку він блимнув удруге, Дорош побачив вусате обличчя запорожця, що стояв серед дороги й запалював люльку. Дорош почув легенький запах тютюну, зарився в сіно і трохи згодом заснув.

V. НА ВИННИЦІ

Винниия Наливайка. – Купання. – Вепр. – Бровко. – Балачки про Хмельниччину. – Козак Жменя. – Подорожній. – Оповідання подорожнього про турецьку неволю. – Вудкарі. – Знову москаль у соболевій шапці

Коли Дорош прокинувся, був уже ранок. Мажа стала серед невеликої лісової галявини. Випряжені воли стояли коло корита і їли барду. Під грушею, що стояла край галявини, курився вогник, а над вогником, на двох кілках міцно вбитих у землю, на перечці висів казан. Коло казан навколішках стояла Галя і, нахилившись, роздмухувала вогонь. Біляве волосся впало їй на чоло, обличчя почервоніло з натуги. Вона була дуже гарна в цю хвилину, а Дорош, як і всі брати, не помічав краси сестри. На другому краю галявини стояла соснова брусована винниця, де були чани та діжки, а коло неї рублена комора і хата для винників, що мешкали тут. Сонце ще не вийшло з-за лісу, і на галявині лежала ранкова сутінь. Уся галявина заросла бур'янами та споришем, бо де оселилася людина, обов'язково за нею з'являлись бур'яни та спориш, нищили всі трави, що росли тут досі, і розташовувались, наче дома. Під хатою на ряднах, вкрившись свитками, спало чоловіка п'ять робітників з винниці.

З лісу вийшов запорожець з оберемком хмизу на плечах. Він підійшов до багаття й скинув оберемок на землю. Вуси його знову були чорні, як дьоготь, і сьогодні б ніхто не пізнав у цьому молодці вчорашнього діда. Він трохи постояв коло Галі, дивлячись, як вона намагалася роздмухати вогонь, а потім сказав:

– Давай, дівчино, я розпалю. Це діло знайоме більше козакові.

Він ліг на живіт, і за кілька хвилин багаття весело запалало на галявині.

Батька й бакаляра не було коло винниці, але Дорош добре знав, де вони: з лісу один за одним загуркотіли постріли з рушниць.

– Ач, палять, – сказав запорожець, – наче Кизикирмен беруть.

Він підвівся і обличчя його було червоне, як і той вогонь, що він щойно роздмухував.

– Прокинувся? – спитав він Дороша, що підвівся на мажі. – Ходімо купатися; я тобі покажу, як лежати на воді.

Нема нічого кращого за купання вранці в тихій лісовій річці. Вода здається зеленою, але це від того, що в ній одбилися верхів'я дерев. Кущі ожини позвисали з правого крутого берега річки так, що, підпливши, можна, держачись руками за віти, брати ягоди просто ротом. А в заводі, що була вже осяяна сонцем, розкинуло своє широке листя біле й жовте латаття. По листях, наче по землі, бігала якась маненька пташка.

Коли Дорош та запорожець підійшли до піщаного берега, дві дикі кози, зайшовши по коліна в річку, пили воду. Побачивши людей, вони дременули набік і зникли в лісі.

Дорош, влізши у річку, боявся, чи не забув він, як плавати, але страх його був марний: хто раз навчився плавати, той не забуде до самої смерти. Запорожець ліг на воду, витягнув ноги й склав руки на грудях. Хлопець штовхнув його, і він поплив, як колода. Але лежати на воді так і не навчився Дорош. Коли він лягав, як запорожець, на воду, ноги його мимоволі йшли долу і йому доводилося підсобляти собі руками, щоб вдержатися на воді. Зате він навчився добре пірнати і, пірнаючи, нарвав цілий пучок білого жовтого латаття для Галі.

Коли вони повернулися до винниці, на галявині вже клекотів казан, а Наливайко та пан бакаляр за допомогою винників смалили убитого підсвинка-вепра. Галя розіслала на траві під грушею рядно і ставила пляшки з горілкою, чарки й ложки для куліша. Тут же перед Галею

сидів пес Бровко, що якимсь чудом опинився тут з мотузком на шиї. Він привітно махав хвостом і солодко поглядав оком на вепра, а другим на книш, що в той час тримала в руці Галя.

– Бровко! – крикнув Дорош, – і ти тут?

Бровко облизнувся й дужче замахав хвостом.

– Так от, сучий собако, – обізвався Наливайко, – я його взяв на мотуз і прив'язав коло хати. Нехай, мовляв стереже господиню. А він і тут знайшов нас.

Бровко, наче розуміючи, що балакають про нього, і ще сильніше крутнув хвостом, але не ворухнувся з місця: дужче од Наливайко-вого мотузка держала його коло себе вепряча туша, що на неї він покладав великі надії, і не помилився. Коли почали розбирати вепра, багато куснів припало на долю Бровка, так що він сам роздувся, як кабан і ледве ноги волочив.

Кабанятина зашкварчала над багаттям і, коли вона засмажилася, настала нарешті та щаслива хвилина, якої ще з учора жадала бака-лярова душа: чарка з свіжою піною заходила по руках. Бакаляр узяв тріску, запалив і підніс до чарки з горілкою: горілка зайнялася блідим блакитним вогнем.

– О… Тепер я бачу, що це горілка! – сказав бакаляр. – Ну, Господи благослови… – він дмухнув і вихилив чарку.

– Е… – сказав старий винник, що пив більш за всіх і не п'янів. – Не пив ти, дяче, лядської старки. Я сам курив цю горілку, але скажу, що перед старкою вона, як вода з річки.

– А де ти пив лядську старку?

– Ну, де пив… Хіба мало пошарпали ми з Хмелем лядських замків? Був у нас у ватазі козак Жменя. Так той, бува, як дірветься до винового льоху, підійде до бочки, та й гряне в бочку з пістоля. «Ану, – каже, – покуштуємо панського пійла!» А вино цівкою сажні на два б'є з дірки. Підставить рота під цівку, покуштує трохи, плюне. «Погане, – каже, – ану, інше, чи не краще буде?» Та знову з пістоля. Дзюрчить, як струмок, воно; а ми по коліна в горілці та вині й ходимо. І пропав той Жменя в льоху, – роздумливо додав винник, – а добрий козак був…

– Пропав?

– Пропав. Це було вже тоді, як повстали на Волині і наш загін з отаманом Кривоносом, визволяючи людей від лядської неволі і прилучаючи до себе повстанців, гнав ляхів на Полісся.

Після недовгої облоги взяли ми якось невеличкий замок пана Пухальського. Невеличкий і панок був Пухальський, але вина й горілки в льоху у нього було до біса. Дав нам погуляти отаман в замку години зо три, бо поспішав далі, маючи на думці наздогнати князя Ярему Вишневецького. Викотили ми бочок з п'ять з льоху, повибивали днища та й гуляємо. П'ємо, хто чаркою, хто шапкою, а я молодий був, дурний, скинув чобіт, та чоботом. А потім до льоху. Потрощили бочки зі старкою і випустили горілку. Дух такий пішов, що й не встоїш. Від одного духу п'яний будеш. Коли чуємо, хтось у темному куточку: «Ап-чхи! ап-чхи!» – «Хто там! – кричимо, – вилазь!». А воно мовчить. «От я його вижену», – каже Жменя, та з пістоля в куток як торохне. «Ой!» – крикнув хтось з кутка, та так тонко й голосно. А там баба! Далебі баба! А тут чуємо з двору гука отаман: «До зброї, хлопці, до зброї!» Ну, тут нема чого чекати, треба бігти. «Чуєш, – кажу я Жмені, – гасло «до зброї»? Виходь!» – «Зараз, – каже, – тільки бабу витягну». Та взяв смолоскип, що лежав у пригребиці, запалив його й поліз у куток, де була жінка. Лізе Жменя по льоху, горілка хлюпає під колінами, а жінка верещить у кутку від жаху. І наступив Жменя коліном або на гвіздок, або на биту пляшку, бо раптом скрикнув і випустив смолоскип з рук.

Тут винник випив чарку, витер вуса і потягнувся за закускою.

– Ну? – нетерпляче спитав бакаляр.

– Ну… Старка спалахнула і згорів Жменя у льоху разом з жінкою, а я ледве вибрався з льоху, добре, що був тоді у пригребиці.

Оповідання винникове справило велике враження на слухачів, особливо на Галю та Дороша: вони виразно уявляли собі, як горить Жменя, а в кутку від жаху верещить нещасна полячка.

– Висипався хміль з мішка, наробив біди панам! – засміявся бакаляр, згадавши старе прислів'я.

– А що з того? – запитав запорожець, що ввесь час мовчав, слухаючи старого винника.

– Як що з того?

– А так… Ляхів побили, опинилися під воєводами. І на гетьманщині, і тут свої пани позаводилися.

– Е, братику, – відповів винник, – не бачив ти ще смаленого вовка, не знаєш ти лядської неволі. Там горілки не покуриш. Намолотив хліба – давай панові «осип»; маєш пасіку – плати «очкове» з вулика; хочеш пополовити риби – тягни до пана «ставщину»; змолов борошна – сип «сухомельщину». Там, брате, як тут, з рушниці не постріляєш, бо вся зброя одібрана і за всім доглядає дозорець. Багато ми їхнього брата дозорців поперевішували на гілках.

– Так, так… – підтакнув Наливайко.

– Постривай трохи і тут те ж буде, свої пани позаводять порядки. Але я не про те… Ти от що скажи, Семене: де твої ґрунти, де хата, де твоє село, що з нього ви з Хмелем ляхів повигонили? Усе зруйнували гетьмани, ляхи та москалі… А ти, старий чоловіче, – звернувся запорожець до винника, – ляхів бив, старку лядську чоботом пив замки Яреми та Пухальського руйнував, добував волю України, а сам тиняєшся по чужих кутках, горілку куриш та не собі. А своєї хати, свого кутка не маєш. «Висипався хміль з мішка…» Понасипали ви хмелю, та в чужі кишені…

Наливайкові дуже неприємно було чути це від запорожця. Він і сам колись міркував так, але тепер справа була інша: він вже мав і добру хату, і винницю, і пасіку, і добру худобу, і навіть держав шинок спільно з одним заможним козаком. Правда, служба козацька тут була важка й небезпечна, але життя на слободах, на його погляд, не можна було й рівняти з колишнім життям на Правобережжі, що було ареною війн та бійок гетьманів за булаву та диких нападів татар, спільників гетьмана Дорошенка. А після повстання Брюховець-кого і зовсім добре стало жити деяким козакам, особливо старшині, що не зрадили Москви, бо вони загарбали собі і лани, і ліси спільників Брюховецького та Сірка.

Тепер старшина жила панами на всю губу і навіть запрошувала до себе поселенців, даючи їм, як і московський уряд, деякі пільги, набуваючи собі таким чином «підданих».

Коли проходили пільгові роки, «піддані» починали відробляти ці «пільги» спочатку день або два на тиждень, а далі й більше.Таким чином і на слободи насувалась потихеньку й непомітно панщина, але вже не лядська, а своя «рідна».

– Не сердься, Павле, давай краще вип'ємо, – сказав, щоб спинити неприємну розмову, Наливайко.

– А скажи, козаче, – звернувся бакаляр до запорожця, – чого це тобі забажалося перекинутися у старці? Ти, мабуть, характерник?

Бакаляр давно вже хотів поспитати про це запорожця, але за полюванням та кабаном якось забув. Запорожець крутнув вуса й усміхнувся.

– Я ж казав тобі, що це навчив мене ваш воєвода.

Старий винник, що спав саме в той час, коли приїхала мажа до винниці, і через це не бачив переодягнутого в старця запорожця, здивовано подивився на нього.

– Що? – спитав він, – хіба що чути з-за порогів, або з Гетьманщини? Хіба й Попович набив оскомину Москвою, як і Брюховець-кий? Щось дуже швидко!

Поповичем він прозива гетьмана Самойловича, здогадався Дорош.

– Ні, цього нема. Попович держиться Москви, як воша кожуха… в нього тільки й думки, щоб повалити Дорошенка.

– Ну, а Дорошенко що ж?

– А Дорошенко давно вже стоїть на одній нозі. Хоче передати клейноди запорожцям, щоб обрали нового гетьмана.

– Що ж він, усе з татарвою?

– З татарвою.

– Догетьманувався Петро зі своєю татарвою до того, що вже й гетьманувати нема над ким: усе Правобережжя сунуло на слободи від хазяйнування татар… – сказав Наливайко.

– Та гетьманів, – додав п'яний вже бакаляр.

– Ну, а Ханенко? Усе з ляхами?

– Еге… урвався бас… І Ханенко віддав клейноди й армату запорозьку, та тільки не запорожцям, Самойловичеві.

– Добре життя. Попович з москалями скубе, Дорошенко з татарвою шарпає. Добре хоч Ханенка чорти з'їли. Розшматували сучі гетьмани Україну. Ех, нема старого Хмеля! – роздумливо сказав винник. – Ну, а Сірко? Чи не має думки підіймати Слобожанщину проти Москви, як за Брюховецького було? Так, діла не буде!.. Чи ти часом сам не того вештаєшся по слободах?

– А хоча б і так?

– Діла не буде… Ми теж колись за Хмеля отак, як і ти, старцями мандрували по Вкраїні та підбивали нарід на повстання, так не ті часи були. Ну, а Сірко ж як? – знову спитав винник.

Запорожець засміявся:

– Одрубали хвоста Сіркові москалі в Сибіру, він тепер аж зубами клацає.

– Не кажи так про старого, – спинив запорожця винник, – Сірко добрий козак, а бусурменів настрахав так, що жінки татарські ним дітей лякають. Не кажи так: ти ще цуценя проти його…

– Та я ж нічого, – відповів запорожець, – з його дорученням і сюди прибув на слободи.

– Чого?

Запорожець помовчав і покрутив вуса.

– Звелів провідати Сірчиху та дочку, та подивитись, чи все гаразд вдома. Та й про себе передати, що, мовляв, живий ще…

– Ну, це ти брешеш, – спокійно сказав винник, – сам Сірко чого ж не їде?

– Еге… Його так добре частували у Сибіру, що він московського духу й чути не може.

Винник здивовано здвигнув, плечима.

– Чого ж це ти старцем вирядився?

– Він характерник! – сказав бакаляр.

– Москалів побив, – відповів за запорожця Наливайко, – так довелося тікати з Харкова.

– Де побив?

– На пасіці у Дениса Журавля. Та ще й не простих кацапів, а дітей боярських.

Наливайко розповів винникові про пригоду козака з москалями й погоню.

– Так… – протягнув винник, навіть свиснув трохи. – Але ж москалі грабували пасіку? Чого ж лякатися? – він насмішкувато подивився з-під своїх сивих суворих брів на козака. – Чого ж лякатися? Воєвода розбере діло по правді.

– Мабуть. Розбере так, що не встигнеш і люльки викурити, як в Білгороді у князя опинишся. Спасибі за воєводину ласку. Наслухався я про московську правду від отамана.

– А що ж Денис?

– Має думку поскаржитися полковникові на грабіжників.

– Нічого з того не буде.

– Я й сам так казав йому. Не буде ваш полковник сваритися з воєводою за Дениса.

– Не кажи так про Донця. Він справедливий козак! – втупився за полковника Наливайко.

– Всі вони однакові. Поки простий козак – козак як козак, а в старшину виліз – йому плюнути… пики не дістанеш, – сказав запорожець, скоса глянувши на Галю.

Раптом залився гавкотом на когось Бровко і, зірвавшись з місця, кинувся до лісу.

Трохи згодом в супроводі Бровка вийшов кремезний чоловік з торбою за плечима і з великим ціпком у руці. Він був у постолах, але з торби виглядала халява рудого чобота. Бровко злісно кидався на нього, одначе чоловік, мабуть, добре знав собачі звички (кусати не людину з ціпком, а самий ціпок) і через це спокійнісінько йшов через галявину, тягнучи позад себе ціпок, а Бровко аж розривався, хапаючи кінець палиці, що волочилася, підскакуючи, по землі.

Подорожній підійшов до компанії і спинився кроків зо три від неї.

– Добридень! – привітався він, знявши бриль.

– З неділею!

– Спасибі! – відгукнувся Наливайко. – Та цить, чортів собако! Слова не дасть сказати.

Дорош підняв з землі хворостину, і собака огризаючись одійшов від подорожнього.

– Хліб-сіль! – знову сказав подорожній, кинувши око на пляшки та страву, що стояли перед козаками.

– Прошу сідати! – ввічливо сказав Наливайко і посунувся, щоб дати місце гостеві.

Гість сів, перехрестився, випив чарку горілки, що налив йому Наливайко, і закусив. Розмова обірвалася. Всі мовчки дивилися на подорожнього. Він узяв кусень кабанятини і став повільно їсти, одрізаючи невеличкі шматки. Був це худий чоловік з орлиним носом. Очі в нього сиділи глибоко під бровами, а брови, чорні й густі, понависали над очима, як розшарпана вітром стріха. Йому було не більш як сорок років, а то й менше, але голова була зовсім сива. Козаки були вже добре на підпитку, але всі вони помітили якийсь сум в очах подорожнього Такий сум буває тільки у людей, що перенесли якесь надзвичайне і до того ж довге горе, що перевертає все життя, руйнує надії, мрії й здоров'я, а замість них залишає в очах тільки цей невимовний сум. Подорожній випив і другу чарку, а від третьої відмовився, попоїв ще трохи і подякував компанії за ласку.

Бакаляр був дуже цікава людина. Йому давно кортіло спитати цього чоловіка, відкіля він і куди йде, але проста чемність не дозволяла йому розпитувати подорожнього, поки той їв. Але коли той витер вуса, з'їв останню ложку куліша і витяг з кишені кисет з тютюном, він не втерпів і спитав:

– А скажи, будь ласка, добрий чоловіче, відкіля ти сам і куди тепер ідеш? Бачу, що ти не тутешній.

Чоловік викресав вогню, запалив люльку й відповів:

– Не тутешній.

Подорожній хоч і був з торбою, але не скидався на старця; по вбранню його можна було прийняти за селянина або незаможного козака.

«Куди це він іде? – подумав бакаляр. – Сказати б на прощу, так ще молодий, до того ж чоловік, а не баба, бо на прощу ходять більше баби, та ще й підстаркуваті…» Це було очевидно, але бакаляр, щоб затягнути в розмову подорожнього, запитав:

– Чи не на прощу у Святогірський часом ходив, чоловіче?

– Був і в Святогірському… – випускаючи хмару диму з люльки, відповів гість.

Бакаляр навіть завовтузився на своєму місці, так йому допікало знати, що то за людина.

– Ну що, багато назбирав грошей? – несподівано для всіх запитав подорожнього запорожець.

Подорожній здивовано глянув на запорожця. Він досить довго придивлявся до нього, наче що пригадуючи, чоло йому похмурилося, брови ще дужче понависали над очима, а праве око почало якось чудно смикатись, але за хвилину чоло його розгладилося і він привітно усміхнувся.

– А… Павло Глек! Я й не пізнав тебе. Чого тебе занесло на слободи з Запоріжжя? Питаєш, чи багато назбирав я грошей? Трохи є, але ще років п'ять доведеться, мабуть, мандрувати.

Бакаляр вже роззявив рота, щоб запитати подорожнього, але його попередив винник.

– Ти що ж, на церкву, чи що збираєш гроші?

– Ні, на самого себе.

Бакаляр від дивування роззявив ще більше рота.

– Як на себе? Це б і я так пішов.

– Ех, дяче… Важко збирати ці гроші. Важко мені й розповідати про те, на що збираю я їх, але нічого не зробиш: без цього ніхто не дасть, і за мене, може, пропаде християнська душа в неволі. От слухайте, добрі люди, а прослухавши, не відмовтеся допомогти мені, нещасній людині, що десять років пробув у неволі бусурманській.

Років дванадцять тому несподівано наскочив на наше село татарський загін. У той час люди були на степу, бо це трапилось якраз під час косовиці. Іду я собі, косою виблискую, жито високе, аж по плечі, а жінка снопи в'яже. Спинився я трохи відпочити, витер піт з лоба, зглянувся навкруги й завмер, наче хто по голові обухом вдарив.

– Жінко, – кажу, – татари! Хвиґура горить!

А тихо було, і дим од маяка стовпом угору йде. Випросталась вона, глянула, зблідла уся і перевесло з рук випустила. Кинули ми і воли, і віз у степу і побігли чимдуж до села. Біжимо, а у жінки ноги наче підламуються. Підхопив я її за плечі, ледве довів. А на дзвіниці вже дзвін гуде: хтось ударив на сполох. Добралися ми до села, бачимо – вартовий козак прискакав, стоїть на майдані, а круг нього люди. Прибігли, хто як був, як і ми, зі степу. «Швидше, – кричить вартовий, – в острожок, бо татарва вже коло Роблених могил хутір палить!» Кинулися ми до острожка, що стояв недалеко від села, на татарському перелазі. Худобу й майно все покидали: де там про худобу дбати, хоч би самим живими лишитися.

Дорош і Галя не зводили очей з оповідача. Все, про що розповідав він, було таке знайоме й близьке, і боляче відчувалося в молодих душах дівчини й хлопця. Подорожній колупнув якимсь приладдям, що висіло у нього на люльці, тютюн і придавив попіл пальцем.

– Добралися ми до острожка, сидимо там, як бджоли у вулику, бо народу набралося багато, а острожок був маненький, а за годину вже татарва, як сарана, вкрила берег річки коло броду. Була в острожку невеличка гармата. Випалили ми з неї – тільки татар роздратували. Повалилося два-три татарина, не більш. І сунули вони, як хмара, на острожок. Ми їх з рушниць б'ємо, катками давимо, а вони лізуть. Розтрощили тараном ворота і увірвалися в острожок.

Подорожній не вперше, мабуть, розповідав про це, але видно було, як він хвилювався: він знову почав розпалювати люльку, хоч вона ще добре курилася, і руки тремтіли йому, як у пропасниці.

– Випий, друже, чарку! – сказав йому винник.

– Не хочу. Небагато лишилося живих в острожку: старих – і бабів і дідів – перебили татари, а молодих пов'язали і з дітворою погнали в степ. Мабуть, і мені б не бути живим, бо збив уже мене рябий мурза з ніг, але хтось з козаків випалив йому у спину з пістоля, а я, падаючи, вдарився потилицею об гармату і впав непритомний. Пов'язала нам татарва руки, на шиї аркани понакидала, а ззаду худобу й отари наші погнала. Бачу – і жінка йде, похнюпилася, не розуміючи, мабуть, що й робиться навкруги, мов божевільна. Вигнали нас на шлях, де стояв у той час їхній бей кошем, з'єдналися докупи загони, що грабували слободи, і почала татарва ділити бранців та худобу та сваритися поміж себе за нас, особливо за жінок, навіть за шаблюки свої криві хапатися. А поділивши, почали на наших очах ґвалтувати жінок та дівчат.

Дорош бачив, як у подорожнього знову засмикалося праве око і перекривилося, наче від болю, обличчя.

– Та що вже там казати, самі знаєте – бусурмени. Не всі з наших доплентались до Криму; дехто захворів і всіх, хто заслаб дорогою, татари побили, як скажених собак. Пригнали нас до Криму, аж у город Кафу; а Кафа та стоїть на самому березі Чорного моря. Мене й ще деяких козаків посадили на галеру й прикували до лав ланцюгами, а жінок та дівчат порозбирали собі у гареми татари та турки. Ходили ми на тих галерах і до Синопу, і під Трапезунд, навіть до

Царгорода. Важка праця на галерах і багато невільників загинуло там, і всіх турки покидали в море.

Дев'ять років не бачив я жінки і не знав – жива вона чи ні. Здумав беглербег кафський будувати новий мінарет коло мечеті і погнали нас, невільників, каміння носити на будівлю. Ото зранку каміння тягаємо до вечора, а на ніч у в'язницю смердючу блощиць годувати ведуть і завжди коло нас доглядач потурнак ходить, червоною таволгою по плечах проходжується. І лютий той потурнак був, гірший од татарина або турка, а з наших таки, з полтавських козаків був. От якось сидимо ми, снідаємо у полудень, бо раніш їсти не дають, їмо суху смердючу рибу та водицею запиваємо. Коли бачу – йде татарка й татарча за руку веде, років шести. І був у той час великий вітер з моря, куряву хмарою гнав по дорозі. Іде повз нас татарка, хлопця тягне, а він пручається, на нас дивить та палець ссе. Дмухнув вітер, підняв чадру й закинув її на голову татарки. Глянув я на неї і пізнав свою жінку. Теліпає вітер чадру, і бачу я, що не може вона з чадрою впоратися, обличчя вкрити, а татарча вийняло палець з рота, на нас показує: «урус! урус!» – лопоче…

– Здорова, – кажу, – жінко! Чи добре жити за татарином? А байстря куди ведеш?

Глянула вона на мене, пополотніла, затрусилася, а потім мовчки підхопила хлопця на руки та від мене.

– Будь, кажу, проклята, потурначко!

Тяжка неволя турецька була, але після цього довго не помічав нічого, навіть майже не чув, коли бив мене таволгою наш доглядач-потурнак. Одна думка у мене була: знайти та вбити жінку!

– Випий, друже! – знову сказав йому винник.

Подорожній вихилив чарку і, не закусюючи, затягнувся люлькою.

– Минуло місяців шість після того. І скоїлося таке, що я ніколи не сподівався, бо думав, що мені й гинути доведеться у неволі бусурменській. Приходить якось на галеру наш доглядач-потурнак, підійшов до мене й сміється.

– Чого, – кажу, – смієшся, потурначе клятий!

– Не лайся, – каже, – я тобі приємну новину приніс. – Та нахилився й розкував мої кайдани…

– Що це? – питаю.

– Пощастило, тобі, Іване: викупив тебе з неволі перекопський грек за сімдесят талярів!

Дивлюся я на нього і вухам, і очам не вірю. Розкував мене потур-нак, попрощався я з товаришами, що закуті сиділи на лавах, і вийшов з галери на берег. І показав мені тут потурнак якогось підстаркуватого вже чоловіка, що стояв недалеко на березі.

– Ось, каже, той чоловік, що тебе з неволі викупив.

Підійшов я до нього і став перед ним, як пеньок.

– Ти, – каже, – Іван Печериця?

– Я, – кажу.

– Викупив, – каже, – я тебе з неволі бусурменської за сімдесят талярів. Заприсягайся мені, що збереш ці гроші і віддаси моєму братові, що живе в Опішні. Він їх надішле мені, а я, може, на ці гроші ще одного невільника з неволі визволю.

Пожив я у того доброго чоловіка, поки сили набрався, а потім переправив він мене на Запоріжжя. Там я і з Павлом Глеком познайомився. Спасибі запорожцям – трохи визволили мене, бідолаху. Коли вже виїздив я з Перекопу, признався мені грек, що коли він виходив від беглербега, у якого хотів викупити невільника, спинила його в сінцях жінка, що хоч і була в татарському вбранні, але не татарка, і просила, радила його викупити з неволі Івана Печерицю. Через це він і викупив мене, бо йому однаково було, кого ні визволити, аби визволити.

– Що ж то за жінка була? – спитав бакаляр.

– Я так думаю, що це була моя жінка, – тихо відповів подорожній. – З того часу й мандрую я по Україні та збираю гроші, щоб віддати їх братові того чоловіка, опішнянському грекові.

Козаки допомогли подорожньому, хто як міг; навіть Дорош витяг з кишені свого єдиного шеляга, потім випили ще по чарці і розійшлися хто куди. Наливайко з винником пішли у винницю; дяк скинув свій підрясник, розіслав його під грушею, в холодочку, і згодом задав храповецького. Подорожній подякував козакам за ласку, скинув торбу на плечі і пішов геть з винниці. Галя мила ложки й посуд. Дорош витягнув з мажі вудки й подивився на запорожця.

– Добре, і я з тобою! – сказав той.

Добре сидіти літнього ранку в холодочку на березі тихої лісової річки, коли риба тихенько хлюпоче під берегом, коли комар гуде коло вуха, коли бабка з прозорими, наче скляними крилами, підлітає і сідає на кінець вудилища або на поплавець, а крила її тріпотять і переливаються веселкою на сонці. Добре витягнути з розбитого горщика товстючого гладкого червака, покласти його на ліву долоню, а правою ляснути так, щоб і не ворухнувся дурний, потім плюнути на нього і начепити на гачок вудки. Але він ще живий і в'ється й судомиться на гачку. Тут ще треба ляснути його, щоб заспокоївся, ще раз плюнути на нього, поправити грузило й закинути вудку в річку. Грузило тихо плюсне, поплавець пірне у воду за грузилом, але раптом вискочить і заспокоїться на хвильках, що підняло круг себе грузило.

Було тихо, а коли тихо, риба завжди добре береться. За годину Дорош та запорожець витягли п'ять великих коропів та дві сули. Дорош одну по одній нанизав їх на мотузок і пустив рибу у воду, прив'язавши кінець низки до кілка, що встромив у землю. Але згодом стало жарко, і риба перестала сіпати; поплавці завмерли на поверхні води.

– Діла не буде, – сказав запорожець, витягаючи з води вудку, – риба братиметься тільки увечері. Ходім до винниці.

Він витяг низку з рибою з води, закинув її собі за спину і пішов попереду, а за ним, поклавши вудки на плече, як рушницю, поплентався Дорош. Коли вони вже підходили до винниці, запорожець раптом обернувся і гукнув:

– Ану, хто швидше до винниці!

Запорожець та хлопець одночасно вибігли на галявину і раптом спинилися від несподіванки: серед галявини стояла ватага москалів; всі були верхи, і в одному з них Дорош пізнав молодця в соболевій шапці.

– Вот он! – закричав той, побачивши запорожця. – Хватай єго, рєбята!

– Что ж ти, сволочь, говоріл, – крикнув один з москалів Наливайкові, – что у тєбя тут нєт нікого чужого? А ето кто?

– Так ти ж про старця питав, – відповів Наливайко, – а це ж хіба старець? Це ж козак.

– Погоді, добєруся я до тєбя, чєркас поганий. Воровскіх людей прятать! Вяжи, рєбята, запорожца!

Змагатися з москалями не доводилося: вони були озброєні, а козацькі рушниці лежали на мажі та в хаті, бо москалі несподівано наскочили на винницю; до того ж Наливайко думав відбрехатися, кажучи, що запорожця нема на винниці. Воно б так і було, бо москалі, не знайшовши запорожця, поїхали б геть, коли б нечиста сила не принесла запорожця саме тоді, як вони стояли коло винниці.

– Вяжи єго! – знову крикнув ватажок москалям.

Москалі злізли з коней і понаставляли рушниці на запорожця. Молодець у соболевій шапці скрутив йому руки назад і зв'язав мотузком.

– Попался, голубчік! – злорадо сказав він, стягуючи вузол.

– Що ж ви зв'язали людину, як злодія? – оступився за козака винник.

– Молчі, старий хрич, а то і тєбє будєт!

Запорожець похмурився і схилив голову. Москалі посідали на коней і погнали перед себе запорожця.

– Прощайте, добрі люди! – гукнув, обернувшись до козаків запорожець, – не згадуйте лихом!

– Отак і пропаде козак ні за цапову душу! – роздумливо сказав винник.

– Чого там пропаде! – відповів бакаляр. – Визволиться: він характерник! Всі вони, запорожці, характерники.

– Треба йти до полковника. Донець – справедлива людина, він визволить козака.

– Не визволить, – відповів винник. – Коли б наш слобідський козак був, може б визволив, а то ж запорозький.

VI. МОСКОВСЬКА ВЛАДА У ХАРКОВІ

Приказна профілактика. – Втікачі з Озову. – Турецький таляр. – Барило з горілкою. – «Сьезжая». – Колодка. – «Добра людина»

Після арешту Павла Глека якось сумно стало на винниці. Дорош та Галя плакали. Наливайко, похнюпившись, сидів коло хати і мовчки ссав люльку. Коло його на призьбі теж з люлькою сидів старий винник. Навіть бакаляр став раптом тверезий і тинявся коло винниці, не знаходячи собі місця. Наливайко викурив люльку, витрусив з неї попіл і підвівся.

– Час додому! – сказав він, – погуляли й годі!

Він наказав викотити дві бочки й невеличке барило з горілкою й навантажити їх на мажу. Трохи згодом мажа, поскрипуючи, виїхала з лісу і повернула на Харківську дорогу. З мажі виглядали заплакані обличчя дівчини та хлопця, а з боку мажі, закинувши рушниці на плечі, йшли мовчазні Наливайко та бакаляр. Коли вже підходили до греблі, що вела через річку до города, вони побачили купку людей, що стояла коло самої греблі. В кінці греблі стояв стіл, за столом сидів приказний дячок і щось писав на сірому папері. Щоб вітер не зірвав паперу зі столу, дячок придавив кутки паперу каменючками. Видно було, що приказний був з великого похмілля; очі були червоні і він щохвилини тягнув воду з глека, що стояв коло його на землі. Перед столом, сажнів за два од його, палало багаття, коло багаття з рушницею коло ноги, стояв московський стрілець, а по цей бік багаття – дві обідрані, босі й без шапок постаті. Ці люди були втікачі з турецької неволі, з Озову.

Дячок прочитав про себе те, що написав на папері, відригнув, перекрививсь, наче йому стало кисло в роті, і сказав:

– Так… Так ти говоріш, что ні в Азовє ні на Дону нікакого морового повєтрія нє било?

– Не було.

– Так… А что ж ти давєча говоріл в кабакє в Бєзлюдовкє, что в Азовє народ мрет, как мухі?

– Коли?

– Нє колі… Позавчєра. Ти говоріл, что на турках обявілася чьор-ная смєрть: покроєтся пятнамі чєловєк, почєрнєєт, да і готов… А?

– Так це коли було? Це було років з п'ять тому. Мене тоді й в Озові ще не було, бо мене торік тільки у неволю взято.

– Толкуй… Вот что, голубі: в город я вас нє пущу, а ви ідітє сєбє стороною.

– Та ми ж харківські! Куди ж ми дінемось?..

– А мнє какоє дєло? Пріказ воєводи: нє пускать в город бєглих с тєх мєстов, гдє моровоє повєтріє ілі какая другая болєзнь обяві-лась. Пусті вас в город, пойдьот помірать народ, что мнє воєвода скажет?

– Пусти, будь ласка, ми ж харківські.

– Дєло кончєно. Валі, братци, в обход, а в город нє пущу.

Втікачі пошепки порадилися поміж себе. Один з них поліз у кишеню, одвернувся од дячка, витягнув гаманець. Довго рився в ньому: видно було, йому дуже жалко розлучатися з тим, що в гаманці. Дячок, наче не помічаючи цього, шарудів пером по папері і присипав піском з пісочниці.

Нарешті втікач зважився, вийняв з гаманця якусь турецьку монету і, обійшовши багаття, підійшов до дячка. Дячок замахав на втікача руками.

– Куда прьош! – спинив втікача стрілець, загрожуючи рушницею, – стой за костром!

Дячок подивився на дорогу і побачив Наливайка й мажу з бочками.

– А, Наливайко! – радісно закричав він, – разговор вєзьош?

– Везу трохи. А ти що робиш?

– Да вот, по пріказу воєводи допрашиваю бєглих людєй із Азова.

– Це наші люди, пусти їх, Іване Семеновичу!

– Свєжая? – замість відповіді запитав дячок, кивнувши на горілку.

– Свіжа.

– Так… Ках-кх! – взявшися за груди, кашлянув дячок.

Втікач тим часом обійшов багаття з другого боку, уклонився й поклав таляр на стіл перед дячком.

– Куда, сатана, лєзєш? – знову крикнув стрілець на втікача. – За костьор!

– Ну, і вєтєр, так і рвєт бумагу! – сказав дячок, підіймаючи з кутка папера каменючку і прикриваючи талі папером. – Так і рвєт!

– Ну чєго стал? Тєбє говорю, аль нєт? За костер!

– Подожді, Мітріч! Ти давно прішол сюда на слободи? – запитав дячок втікача.

– Та ось уже два місяці вештаюся по слободах, ніяк до Харкова не доберуся.

– Чудак чєловєк! Чєго ти раньшє етого нє сказал? Ну какая на тєбє зараза может бить, когда ти уже два мєсяца по чістому воздуху ходиш? Пропусти іх, Мітріч.

Втікачі уклонилися дячкові і радісно, ледве не бігом пішли через греблю у город.

– Здоров, Пилипе! – гукнув Наливайко услід втікачеві.

Один з втікачів обернувся:

– А, Семене! Здоров… Потім побалакаємо! – крикнув він, махнувши рукою, і пішов швидше за своїм товаришем.

«…А Филька черкашенин, беглый из Азова, показал что никакого морового поветрия или какой другой болезни ни в Азове ни на Дону не слышно давно», – писав на своєму папері дячок.

– Туши кастьор, Мітріч!

Дячок підвівся і, потягуючись, підійшов до Наливайка.

– Так ти говоріш – свєжая? – підморгнув він правим оком.

– Свіжа. Може, спробуєш?

– Оно б слєдовало: трєщіт голова с похмєлья, да мнє сєйчас к воєводє ітіть надобно. Ти вот что, міл чєловєк: дай-ка мнє бочьо-ночєк вот етот малєнькій, – показав він на барило, – может бить, і я тєбє когда прігожуся.

– Ну що ж, бери… своя, не купована. А за барилом я хлопця пришлю.

– Спасібо. Мітріч! – радісно гукнув дячок, – возьмі бочьонок-то! А… – спинився він трохи, – закусить нєт лі чєго?

– Є що й закусити.

Наливайко підійшов до мажі і витягнув з сіна вепрячу ногу.

– О! Вєпрь?

– Бери, Іване Семеновичу!

– Спасібо, спасібо. Возьмі, Мітріч!

Стрілець витягнув барило з мажі і поклав його з вепрячою ногою у мішок.

– Скажи Семеновичу, – запитав Наливайко дячка, – чи не бачив ти часом – не проходили тут ваші стрільці з парубком з наших. Високий такий, чорнявий?

– Запорожец, что лі? Відєл. Гналі наши рєбята. Сказивалі, что у тєбя на вінокурнє прятался. Ти что ж, воровскіх людєй прячєш?

– Він же чесна людина, не злодій. Це на нього наклепали ваші діти боярські, бо він їм добре наклав на пасіці у Журавля.

– Чєстний-то он чєстний, да дєло єго плохо.

– Чому так? Адже ж ваші хлопці грабували пасіку?

– Етого я нє знаю. Єслі ограбілі, іх воєвода по головкє нє по-гладіт, потому строгий пріказ із Москви прішєл воєводє: нє обіжать вас, чєркас. Нє в том дєло, а в том, что запорожец твой сільно прібіл Мітьку Гусєва, ногой что лі в живот ударіл. Каби нє помєр малий-то… Сгоряча єму как будто нічєго било, а сєйчас лєжит, сказивал Стрєш-нєв, с души єго рвєт.

– П'яний, мабуть?

– Сєгодня нє піл нічєго, а живот, сказивают, вспучіло у нєго ровно барабан. Да, дєло твоєго запорожца плохо.

– А що ж йому буде?

– Єслі умрьот Гусєв-то? Казнят!

– Та що ти, схаменися! Хіба ж він навмисне убив його, чи що? Вони ж його теж били, та й ваших було троє проти його одного. Він же захищав пасіку.

– Всьо єдіно. Каби простого чєловєка убіл, может бить, обо-шлося как-нібудь – ну ноздрі єму вирвали, ілі руку отрубілі би, а Гусєва… боярского рода парєнь-то… Да етого мало єщє: Стрєшнєв говоріт, что он лісти прєлєстниє разносіт, народ смущаєт і людєй к бунту протів государя подбіваєт, как прі вашем гєтманє Брю-ховєцком било. Как би тєбє в отвєтє нє бить, что прятал єго на вінокурнє.

– Бреше той Стрєшня! Павло приїхав на слободи з дорученням свого отамана Сірка.

– Так, так… Сєрку вашего ми знаєм… Ти вот что, міл чєловєк, – нахилившись до Наливайка, зашепотів приказний, – ти лучше про етого Сєрку нічєго нє говорі, помалкивай: нє любят єго в Москвє за то, что он воєводіскіх людєй наших служилих в украінских городах побіл.

– Не той час.

– Кто вас знаєт, чєркас. Бунтовать ви всєгда здорови билі.

Наливайко попрощався з приказним і, сумний, повів воли з мажею через греблю. Поруч його йшов бакаляр. Душа бакалярова клекотіла від обурення: тільки подумати – віддати ціле барило пінної якомусь сопливому приказному!

– Ну, навіщо ти, Семене, віддав барило цій приказній воші? Що б доброго чоловіка почастувати.

– Не журись, дяче: і тебе не забуду! – сумно відповів йому Наливайко.

Москалі пригнали Павла Глека у город і під'їхали до хати, що її вони називали «сьєзжая». Там стояла мідна гармата, а на порозі хати сидів старий сторож. Ванько Стрєшньов і ще кілька москалів злізли з коней і, потягуючись, пішли в хату.

– Єсть у тєбя кто-нібудь в сьєзжей то?

– Нікого нєт.

– А тот Дєніска Журавльов, что сідєл тут, куда дєлся?

– Воєвода вєлєл випустіть. Поднялі тут черкаси шум с полковніком своім, что будто би пчєльнік Журавльова ограбили наши.

– Враньйо! – сказав Стрєшньов, – нікто у Журавльова пчєльніка нє грабіл. Прийміка етого молодца, Нікіта!

Ванько Стрєшньов штовхнув запорожця у невеличку комору без вікна з земляною долівкою, розв'язав руки Глекові і сказав:

– Скідай сапогі!

– Навіщо? – спитав запорожець.

– Скоро узнаєш. Нікіта – в колодкі єго!

Запорожець здригнувся.

– Нащо в колодки? Хіба я злодій?

– Нє разговарівай! Скідай сапогі!

– Не хочу!

– А… сволочь! – крикнув Стрєшньов, – нє хочєш?

Він розмахнувся й вдарив запорожця у вухо. Глек заревів, як звір, і кинувся на москаля, але стрільці, що досі мовчки слухали розмову Стрєшньова з козаком, раптом накинулися на запорожця, збили його з ніг і придавили до землі. Микита витяг з кутка колодки. Ці колодки мали чотири дірки для рук і ніг і замикалися збоку на замок. Москалі стягнули з запорожця чоботи, всунули йому руки й ноги в колодку, і Микита, знявши ключа, що висів на гвіздку коло дверей, замкнув іржавий замок на колодках. Стрєшньов штовхнув запорожця ногою і сказав:

– Будєш знать, сволочь, как обіжать боярскіх дєтєй!

Москалі вийшли й зачинили за собою двері. Надворі був соняшний яскравий день, а тут, в цій коморі без вікон, було темно, як у льоху, хоч крізь щілини в дверях з сусідньої кімнати пробивалася смужка світла.

Не минуло й десяти хвилин, як Глек дізнався, що то є колодки. Він сидів, зігнувшись на землі, ноги йому були теж зігнуті в колінах, а зверху, над ногами, у менших дірках, були витягнуті руки. Зовсім витягнути ноги не можна було, руки не дозволяли це зробити. Поза була надзвичайно незручна і болісна.

Ноги й руки терпли, спину ломило, дихати було тяжко. Запорожець засичав, стиснувши зуби від злости, підняв колодки і вдарив ними об землю. Але від цього стало ще гірше. Колодки були важкі і, падаючи, так вдарили по ногах, що ледве не переламали кісток.

Коли згодом стало зовсім неможливо терпіти ломоту в спині, запорожець скорився і почав шукати іншої пози, щоб хоч трохи полегшити свій стан. Він спробував лягти на бік. Але це теж не вийшло, бо краї колодок досить далеко виступали збоку і, щоб лежати на боці, треба було ще більш зігнути ноги, а це було неможливо; до того ж важко було вдержати в такому становищі колодки, бо вони були важкі, схилялися набік і падали, викручуючи руки і ноги в'язневі. Тоді він повалився горілиць і підняв угору колодки. Стало трохи легше, але не надовго. Він знову сів. Знову почало ломити спину і стали терпнути руки. Він знову ліг горілиць, а за кілька хвилин сів і так без кінця. Жили стукали йому у висках, обличчя палало, сорочка на ньому стала зовсім вогка від поту. Нарешті на нього найшло якесь отупіння, байдужість до всього, навіть до муки, і її терпів він тепер, і, схиливши чубату голову на груди, зігнувшись ще більше, запорожець якось одубів.

Глек не пам'ятав, скільки він просидів у такому забутті; він не знав навіть, чи спав він, чи ні, і прокинувся тільки тоді, як над головою якийсь хрипкий бас сказав по-московському:

– А ну, покажи мнє етого молодца!

Глек підвів голову. Над ним стояв високий гладкий чоловік у довгому каптані. Козакові чомусь впав у вічі комір цього каптана, високий, що доходив до середини вуха і підпирав потилицю, а над коміром стирчали прямі патли темного волосся. Це був піддячий. Збоку стояв сторож Микита і держав у руках каганець. Очевидно, вже була ніч. Тіні од Микити та піддячого гасали по стелі, коли Микита рухав каганцем. За дверима чутно було голоси стрільців.

– Ти чєй такой будєш? – спитав піддячий.

Глек мовчки подивився на нього.

– Чєго молчіш? Чєй, спрашиваю, будєш? Прозвіщє твойо как?

– Павло Глек, козак Незамайківського куреня.

– Із запорожцев, что лі?

– Запорожець.

– Так… Так вот что скажи мнє, молодєц, что ти дєлаєш в госу-дарєвих городах і на слободах? Впрочєм, допрос ми с тєбя потом снімєм. Ето я так, зашол посмотрєть, что ти за чєловєк такой… Кто ж ето, – звернувся піддячий до сторожа, – вєлєл єму і рукі, і ногі за-біть в колодкі?

– Стрєшньов.

– А єму какоє дєло до етого? А… – засміявся він, – ето ти Стрєшньову морду набіл?

– Я.

– Здоров ти, відно. С тремя справілся. Только нє хорошо, что ти Гусєва сільно прішиб. Худо тєбє совсєм будєт, как помрьот Гусєв-то… – Піддячий оглянув постать козака. – Іш ти какой… – сказав він з задоволенням, наче побачив те, на що й сподівався, – важний! Вот что, Нікіта: ослобоні єму рукі, да прінєсі поєсть чєго-нібудь, хлєба что лі, да соломи єму потрусі на пол, чай, чєловєк, нє собака, валяться на голой зємлє.

Микита одімкнув колодки, ослобонив руки козака від колодок, а потім закував руки в кайдани.

– Ну, прощай, Нікіта, – сказав піддячий, що мовчки стояв коло в'язня, аж поки Микита закінчив своє діло, – стєрєгі казака хорошо.

– Знаю… Не впєрвой!

Микита приніс окраєць хліба і глек з водою, а трохи згодом кинув коло козака оберемок соломи. Запорожець витягнувся на соломі. Він наче на світ народився: так приємно було витягнути ноги й лягти.

– Хто це був зараз? – спитав він сторожа.

– Подьячій.

– Мабуть, добра людина цей піддячий?

– Кто? Подьячій-то? Погоді, на допросє узнаєш! – відповів Микита, вийшов і зачинив за собою двері.

VII. У В'ЯЗНИЦІ

Дорош провідує запорожця. – Велетень. – Хитрий Дубовиченко. – Збіглий холоп. – Піддячий. – Допит. – Батоги

Другого дня Дорош набрав у пазуху огірків, сунув туди ж добрий шматок сала, в ліву руку взяв пів паляниці, а в праву – пляшку горілки, що дав йому батько, і пішов провідати запорожця. Хлопець ще вчора розпитав у товаришів, де сидить запорожець, бо прибуття в'язня з цілим загоном верхівців-стрільців не могло пройти непомітно повз зіркі очі хлопців в такому маленькому городку, як Харків. Дорош та його товариші знали в вічі кожного мешканця, кожного козака або бабу і завжди були в курсі всякої новини, що іноді хвилювала мешканців цього пригграничного городка.

На розі вулиці він побачив свого приятеля Дубовиченка, що з ним ще загодя умовився йти до запорожця. Дубовиченкові дуже хотілося побачити козака і, щоб не відставати від приятеля, він вкрав у матері пару тарань і сунув їх, як і Дорош, собі за пазуху. Напаковані таким чином, хлопці пішли до з'їжжої. З'їжжа була недалеко, треба було тільки перейти через площу. Коло з'їжжої не було нікого, тільки гармата тьмяно виблискувала міддю на сонці. Хлопці обійшли круг хати, помацали руками гармату. Дубовиченко навіть прицілився з неї, наче стріляючи, у Дороша і сказав: бух!

Хлопці підійшли до дверей і прислухалися. За дверима хтось так густо й смачно хропів, що приятелям здалося, наче там спить якийсь велетень. Дивно було, як не тряслися стіни хати від такого дужого хропоту!

Хлопці постояли трохи коло хати, потім боязко постукали у двері.

Велетень, що спав за дверима, трохи замовк, але за хвилину знову почувся його могутній хропіт; потім він став плямкати губами, наче їв уві сні щось дуже смачне й солодке. Дорош постукав клямкою.

– Хрр… – обізвався велетень, – апчхи! Кто там стучіт? – почули вони старечий тоненький голос.

Двері одчинилися і на порозі з'явився маленький сивий дідок. «А де ж велетень, що так міцно задавав хропака?» – подумав Дубо-виченко. Він навіть заглянув у хату, чи нема там кого, але велетня в хаті не було. Дід позіхнув, перехрестив рота і, почухавши потилицю, спитав:

– Вам чаво, пострєлята? – Хлопці мовчали. – Ви стучалі, что лі?

– Ми.

– Так чаво ж молчитє? Чаво пришли?

Дубовиченко штовхнув Дороша:

– Кажи ти!

– Ні, кажи ти!

Сторож хотів був розсердитися, але, побачивши паляницю й пляшку в руках Дорошевих, засміявся.

– Вот глупиє хохлята! Прішлі і самі нє знают, чаво прішлі.

– Ми до Глека, – наважився нарешті Дорош.

– Какой такой глек?

– Павло Глек, запорожець!

– А, запорожец… Єсть такой. А что вам до нєго надобно?

– Та ось ми йому харчів принесли.

– Харчі?.. Давай… Давай сюда. Ето что – хлєб?

– Паляниця.

– А за пазухою?

– Огірки та сало.

– Давай, давай… А в бутилкє что?

– Горілка.

– Іш ти… і віна пріньос? Кто ж тєбє запорожец етот будєт, брат аль сват?

– Ні. Не брат. Пустіть, діду, до запорожця!

– Іш ти какой приткій! А как воєвода узнаєт?

– Не взнає.

– А ти что приньос? – спитав дід Дубовиченка, вертаючись з хати, куди він одніс харчі, що дав йому Дорош.

– Пустіть до козака, тоді скажу! – сказав хитрий Дубовиченко.

– А ти дай что пріньос, тогда пущу!

– Е, ні… Ви пустіть раніш, тоді дам!

– Ну, что с вамі дєлать, ідітє.

Хлопці зайшли в хату і опинилися у великій кімнаті. Коло стін стояли великі лави, коло вікон – стіл, а в кутку – залізна невеличка гармата. Микита відчинив двері у темну, де сидів запорожець.

Спочатку хлопці не бачили нічого, так було темно у коморі, але коли очі їхні звикли до сутені, їм впала в очі міцна постать запорожця, що, закинувши руки з кайданами за голову, спав на соломі, наче він був не у в'язниці, а в Січі, серед товаришів Незамайківського куреня.

– Ей, казак! – крикнув дід, – проснісь! Гості прішлі.

Глек підвівся. Він хотів протерти очі кулаками, але кайдани забряжчали й ударили його по голові.

– Що таке? – засичав запорожець. – Який чортяка скував мені руки? Хто тут?

– Це я, Павло!

– Дорош? А я де?

– Забил! – ляснув себе по колінах дідок, наче він був дуже радий з того, що запорожець забув, де він, і що з ним скоїлося. – Хе-хе! Забил!

Але запорожець схаменувся й згадав вже, де він.

– Спасибі, хлопче, що не забув мене й провідав. А ти чого радієш, кацапе? А ще стара людина.

– На, єш. Прінесли тєбє тут мальчішкі, – сунув дід козакові з пів десятка огірків і шматок паляниці.

– А сало? – спитав Дорош.

– Что ж думаєш, украл твойо сало? Нужно оно мнє очєнь.

Дід пішов у кімнату і приніс сало. Дорош побачив, що кусень сала значно поменшав.

– А горілку?

– Хіба й горілки приніс? Не хочу я зараз, хай старий вип'є, – сказав запорожець.

Хлопці стояли й мовчки дивилися, як їв запорожець, і не знали, про що балакати. Кайдани сумно бряжчали за кожним рухом козака.

– А це ж хто? – кивнув запорожець на Дубовиченка.

– Це мій товариш, Василь Дубовиченко.

Дубовиченко наче тільки й чекав на те, щоб згадали про нього. Він витяг з пазухи тараню й поклав її перед в'язнем.

– Тараня? – спитав, задзвенівши кайданами, запорожець, – добре.

Він спробував обчистити рибу, але йому заважали кайдани: він ще не призвичаївся до них.

– Давай я обчищу, – сказав Дубовиченко.

– Трудно сидіти в колодках? – спитав Дорош, хоч і сам добре бачив, що це не мед їсти.

– Коли руки вільні – ще нічого. А як засунути сюди й руки, – показав він на дірки для рук, – сам як колодка зробишся.

Коли Дорош ішов до в'язниці, йому здавалося, що він багато чого скаже козакові; але, прийшовши сюди, не знав про що балакати. Слова приказного на греблі, що від смерти москаля Гусєва, якого побив запорожець, залежить життя його приятеля, дуже вразили хлопця. Він ще вчора, коли приїхав з винниці, розшукав хату, де жив москаль Гусєв, і довідався, підслухавши під вікнами хати балачки москалів, що Гусєв усе ще лежить хорий, не їсть і не п'є.

Дорош хотів сказати про це запорожцеві, але зрозумів, що від цього не зрадіє його приятель. Так хлопці посиділи коло козака з півгодини, перекинувшись окремими словами. Раптом на дворі почулося кінське тупотіння й голосна балачка їздців.

– Ну, рєбята, – сказав сторож, заглядаючи у двері, – пора домой. В другой раз побудєтє дольше. А то нєровєн час прідьот подь-ячій – бить мнє с вамі в бєдє!

Хлопці попрощалися з козаком і вийшли. Коло хати стояло чоловіка зо три верхівців козаків. Вони пригнала босого, обшарпаного чоловіка, років тридцяти п'яти – маненького, дзюбатого, з соломою у скудовченому волоссі. Чоловік цей стояв зв'язаний поміж двома верхівцями і дивився на свої босі ноги.

– Гей, Микито! – крикнув хтось з козаків, – піддячий тут?

– Нєту.

– А хто ж прийме в'язня?

– Что за чєловєк? – спитав Микита.

– Втікач… Утік від якогось боярина з-під Білгорода. На хуторі ховався у скирті. Полковник звелів привести його сюди до воєводи.

– Ти кто такой? – спитав втікача Микита.

– З ваших, з кацапів… – відповів за втікача один з козаків. – Казав, що дуже скривдив його боярин, так він утік до нас на слободу.

– Єсть слобода, да відно нє для нас! – хрипко, підвівши голову, сказав втікач.

– А ти б на Запоріжжя, або на Дін махнув.

– На Дон… Через вас, сукіних синов, махньош… Как звєря ло-вітє!

Козаки засміялися.

– Ну, нічого балакати, – сказав козак, що був у них за старшого, – прийми в'язня, Микито!

– Что ж, пусть посідіт на сєзжей, пока прідьот подьячій. Ну, іді, что лі.

Втікач, похнюпившись, зайшов у хату. Козаки повернули коней і поїхали через площу до шинку. Хлопці теж перейшли площу й підійшли до школи.

– Не заводь бунту! – почули вони дужий голос дяка крізь ма-неньке вікно школи. – Чому вас родителі вчать? Чи ви з ляхів, чи ви з дияволів? Йди сюди, Стріхо, я тобі скубка дам!

Очевидно, пан бакаляр був у поганому настрої.

«Буде хльоста!» – одночасно подумали хлопці.

Надвечір на площу з Приказу вийшов високий піддячий, а за ним, з гусячим пером за правим вухом, з паперами під пахвою, зашкандибав дячок, той самий, що розпитував на греблі втікачів з Озову. Піддячий кивнув головою двом стрільцям, що стояли коло ґанку Приказу з рушницями в руках, і всі четверо пішли навпростець бур'янами й реп'яхами через площу до з'їжжої.

Піддячий з дячком зайшли до з'їжжої, а стрільці лишилися на дворі.

На всю з'їжжу лунав могутній хропіт Микити: він, випивши пляшку горілки, що приніс запорожцеві Дорош, повалився на лаву і спав тепер, роззявивши рота. Піддячий підійшов до нього і деякий час мовчки дивився, як сонні мухи лазили по Микитиній бороді і лізли йому в рот, а він п'яно віддувався і плямкав губами.

– Здоров спать, окаянний, – сказав піддячий, – розбуді, єго, Сємьонич.

Дячок підійшов до Микити і смикнув його за сиву бороду.

– Брр… – обізвався Микита, – отойді, лєший!

– Вставай! Подьячій прішол!

– Мрр… Пфу!

– Плесні на нєго водой, может, скорєй глаза продєрьот.

Дячок узяв глек, що стояв на столі, і плюснув з пів глека води на сторожа.

– Караул! – заревів Микита, зіскакуючи з лави, – караул, грабят! Піддячий зареготав, а з глеком у руках тоненько захихотів дячок.

Микита стояв серед хати, вода текла йому з бороди, і він, ще більше роззявивши рота, блимав червоними п'яними очима і не розумів, що з ним скоїлося.

– Разоспался. Ночі тєбє мало, окаянний! Витрі образіну, да открой двєрі!

Микита витер подолом сорочки бороду, одімкнув замок і впустив піддячого з дячком у комору до запорожця.

– Тємно тут. Посвєті-ка, Нікіта!

В коморі було дійсно темно, повітря було важке й смердюче.

– Н-ну, – закрутив носом піддячий, – ти что ж, нє виводіл казака за надобностью?

– Да как єго вивєдєш в колодках то?

– Впєрвой тєбє? Вивєсті нєдалєко за ізбу і в колодках можно. Микита вийшов і довго сопів, викрешуючи вогонь і засвічуючи каганець, а піддячий та дячок стояли нерухомо на місці, щоб не вступити ногою, куди не слід.

– Ну, скоро ти там с огньом?

– Йду!

Жовта пляма каганця блимнула в руках Микити і освітила комору. Запорожець сидів, витягнувши ноги в колодках, а поруч зі зв'язаними назад руками сидів утікач – холоп, що його привели вранці козаки.

– А… да тут двоє? – здивовано сказав піддячий, – ет что за птіца?

– Холоп бєглий. Убьог із боярской вотчіни. Сказивалі казакі із-под Бєлгорода.

– Что ж ти нє доложил мнє ілі воєводє?

– Да когда доложиш? Только что привєлі.

– Врьош, – обізвався холоп, – с утра єщьо казакі прітащілі.

– Ну, ти… молчі! – замахнувся на нього Микита.

– Так, так… – роздумливо сказав піддячий, – убьог, значіт. А от какого бояріна убьог?

Холоп мовчав.

– Прісвєті, Нікіта! Нє от Ртіщєва лі? – вп'явся очима в холопа піддячий так, що той заповтузився коло стінки під його поглядом. – Ртіщєвскій, что лі? Нє кройся, всьо равно узнаєм. Прізнавайся, ти зарєзал бояріна?

– Какого бояріна?

– Да Ртіщєва.

– Нє знаю такого.

– Нє знаєш… Чєй же ти будєш?

– Вєлі развязать рукі. Сомлєлі совсєм.

– Ладно… Скажи сначала, чєй ти! – Холоп не відповів нічого. – Ну, да всьо равно. С тобой поговорім послє: тут птіца поважнєє тєбя, ворона. Зальотная птіца. Развяжи єму рукі, Нікіта, да забєй єго в ко-лодкі. Ну? – повернувся піддячий до Глека так, що той навіть здригнувся, – а ти кто такой?

– Та я вже казав тобі, хто я такий.

– Нічєго… Скажи єщьо.

– Козак Незамайківського куреня, Павло Глек.

– Піши, Сємьонич.

Дячок став навколюшки перед ослінчиком, поставив на ослін каганець, каламар і пісочницю і заскрипів пером.

– Павлушка Глєков із запорожскіх казаков. Так… А чєго тєбє надобно тут, в государєвом городє?

– У якому государевім городі?

– Нє прікідивайся. Тут, в Харьковє?

– Зайшов провідати свого приятеля, Дениса Журавля.

– Так, так… Тищу вьорст прошол, чтоб провєдать пріятєля? Кто ж тєбє Дєніска етот Журавльов – дєд аль свойствєнник какой, родствєннік?

– Ні, не родич. Я ж сказав тобі.

– А кто ж он тєбє, что ти тищу вьорст прішол сюда із Сєчі кісє-ля хлєбать?

– Він побратим мого батька.

– Ето что за побратім такой, брат что лі?

– Ні, не брат… – Запорожець не знав, як відповісти піддячому. – Звичай у нас такий на Запоріжжі – побратимство. Вроді, як брат.

– Путаєш ти что-то. То брат, то нє брат. Ну, да ладно. Так ти прі-шол сюда із Запорожья, чтоб повідаться с Дєніской?

– Я прийшов з дорученням від кошового отамана.

– Сєркі?

– Атож… Сірка.

– А… піши, піши, Сємьонич!

– Ну, так что ж тєбє поручіл атаман твой дєлать в государєвих городах?

– Доручив побачитися зі старою та розпитати, чи не бідує вона. Та щоб сказав, що він, слава Богові, живий та здоровий.

– Кака така стара?

– Та стара Сірчиха.

– Ето кто ж? Жонка что лі Івашкіна?

– Якого Івашка?

– Да Сєркі вашего.

– Добрий Івашко. Років сімдесят вже дідові. Чудні люди: той Дениска, той Івашка. Наче хлопці.

– Ну ладно, зуби нє заговарівай! Скажи лучше, куда прєлєстниє лісти дєл?

– Які прелесні листи?

– Прікідиваєшся?.. Нє знаєш? Лісти, чтоб бунтовать народ про-тів государя.

– Нема в мене ніяких листів.

– Прізнавайся, куда лісти дєл? Может, кому пєрєдал? Товаріщєй нєт лі у тєбя здєсь?

– Нема в мене товаришів тут.

– Нє прізнайошся? Нікіта, тащі сюда батогі!

Але Микита, добре знаючи, чим скінчиться допит, вже тягнув у комору десятка з півтора коротеньких товстих палиць, що москалі звали батогами.

– Ну, поворачівайся. Ложись на пузо! – сказав він козакові.

– Нащо? Що ти робитимеш? – підозріло запитав запорожець.

– Ложись, казак, – обізвався зі свого кутка холоп, – а то хуже будєт. Я іхнюю ухватку знаю.

– Не хочу!

– Нє хочєш?

Піддячий підійшов до запорожця й ударив його чоботом по голові.

– Чого б'єшся, сучий кацапе!

– А… ти єщьо ругаться! Нікіта, позові сюда стрєльцов, а то с етім боровом один нє сладіш. Я тєбє покажу прєлєстниє лісти!

Трохи згодом у комору слідом за Микитою зайшли два стрільці, що досі стояли на дворі.

– Ну-ка, молодци, батогамі єго!

– Кого? Чубатого, что лі?

– Ей, казак, – знову обізвався холоп, – говоріл тєбє: поко-ріся!

Стрільці ухопили запорожця один за чуба, а другий за кайдани і повалили ницьма на землю. Глек засичав, коли на нього насіли два дужі стрільці.

– Жарь єго, Нікіта!

Микита став навколюшки перед козаком і затарабанив по п'ятах запорожця батогами.

– Лупі єго моімі рукамі! – кричав піддячий.

VIII. ВИЗВОЛЕННЯ

Полковник Донець. – Микита та Дорошева горілка. – Шинок. – Небіжчик Гусєв. – Дячкова жінка. – Порожнє барило. – Зернь. – Баби. – Музика. – Ключі. – Визволення. – Підземний хід. – Знову ключі

Полковник Донець, коли до нього звернувся Наливайко й оповів пригоду з Павлом Глеком, уважно й спокійно вислухав козака і також спокійно порадив йому не втручатися не в своє діло.

– Та й не моє це діло! – сказав полковник. – Він з Запоріжжя, не наш, не слобідський козак. Його діло належить воєводі. Що ж до Журавля, то я ще вчора побалакав з воєводою і Дениса вже звільнено з в'язниці. Воєвода обіцяв розібрати справу щодо грабування пасіки і покарати винуватців. А Глек не наш козак і нашому полковому судові не підлягає. Раджу тобі, Семене, покинь це діло. А що як у Глека знайдуть Сіркові листи, щоб підбивати нарід на повстання? Ти хіба Сірка не знаєш? Забув, як він збунтував майже усю Слобожанщину? Скажуть: ховав Наливайко козака, значить, і він з ним. Тоді вже і я тебе не визволю, хоч ти і слобідський козак, бо це діло буде проти государя. До того ж твій приятель дуже побив Гусєва, а ти добре й сам відаєш, що й наш полковий суддя не милує тих, хто навіть у простій бійці вб'є супротивника.

Наливайко почухав потилицю. А що як Глек справді розносив Сіркові листи, і його, Наливайка, укупі з запорожцем притягнуть до відповідальности? З москалями тільки зв'яжися. Закують у кайдани, та в Москву. І земельку одберуть і винницю. Погане діло.

Сумний пішов додому Наливайко: і запорожця жалко, але себе й родину теж жалко. З цього часу Наливайко загубив сон: він усе боявся, що ось-ось наїдуть до нього москалі, ухоплять його, закинуть у в'язницю й одішлють до Москви.

Але дні минали, ніхто не приходив до нього, і він заспокоївся.

Дорош щодня ходив провідувати запорожця й носив йому харчі. Він дізнався, що після першого допиту запорожця ще раз били батогами по п'ятах і піддячий навіть звелів, запаливши віник, підпалювати литки козакові, але Глек не признавався ні в чому. У кишені запорожцевій піддячий знайшов тільки кисет з тютюном, а в кисеті посвідчення, з якого видно було, що запорожець дійсно козак Неза-майківського куреня і відпустив його кошовий Сірко на слободи по його, Сірка, родинних справах.

Але ні воєвода, ні піддячий не вірили цьому. Минув ще тиждень, і Дорош, який щовечора навідувався до двору хорого москаля Гусєва, узнав, що Гусєв помер. Таким чином, виходило, що смерти запорожцеві не минути. З харчами Дорош завжди приносив і горілку, і Микита розпиячився так, що ледь не щодня не просихав і валявся п'яний на лаві в з'їжжій або співав пісень на всю площу. У такому вигляді його якось застав піддячий. Він довго мордував Микиту, допитуючи, де той бере горілку, але Микита був такий п'яний, що тільки блимав очима й гикав в обличчя піддячому.

Не добившись нічого, піддячий набив морду Микиті, пообіцявши покарати його батогами, а ключі від в'язниці одібрав і віддав дячкові. Воєвода задумав надіслати запорожця і холопа у Білгород до князя, і піддячий боявся, щоб Микита сп'яну не випустив їх з в'язниці.

Дорошів батько держав шинок спільно зі своїм сусідою, Остапом Чередою. Почати шинкувати для Наливайка було не легке діло. Коли він сказав якось жінці, що хоче шинкувати з кумом, Дорошева мати категорично відмовилася від цього, навіть не схотіла слухати про це, як вона казала, «гидке діло». Багато пішло часу, щоб переконати жінку; і коли вона, нарешті,

згодилася, бо це було дуже корисно, то поставила таку умову чоловікові: шинок має бути в кумовій хаті, а не в їхній. Таким чином, кум шинкував, а Дорошів батько курив горілку й привозив її з винниці до шинку. Він часто бував у шинку, але ніколи не пив там горілки. Це теж була умова його жінки. Навідувавсь у шинок іноді й Дорош. Він ходив туди послухати балачок козаків, які часто у п'яних розмовах згадували Хмельниччину, панську неволю. Навідувалися до шинку і бакаляр, і москалі, і приказні, щоб пограти в зернь, випити дешевої пінної. Особливо часто завітав туди приказний дячок Семенович, приятель Наливайка, той самий, що йому на греблі Наливайко дав барило з горілкою. Барило і досі було у приказного, і Дорош ніяк не зібрався піти по барило до нього, хоч батько вже двічі нагадував про це хлопцеві. Нарешті, Дорош таки зібрався й пішов до дячка.

Вечоріло, ішов дрібний дощ, багно та калюжі дзвінко хлюпали під босими ногами хлопця. На вулицях города не було майже нікого. Хати похнюпилися й плакали стріхами під сірою сіткою теплого дощу.

В хаті, де жив Гусєв, блимав вогник. Дорош підійшов до хати і заглянув у маненьке віконце. На довгому столі труна, а в труні лежав мертвий москаль. Руки йому були зложені на грудях, а обличчя було жовте, як віск. Перед труною стояв аналой, на аналої лежала розгорнута, з плямами воску на сторінках, велика книга. Невеличка свічка приліплена до аналою, кидала м'яке світло на книгу. Придивившись, Дорош побачив щось з п'ять бабів, що сиділи й шепталися по кутках, і високу постать бакаляра. Бякаляр стояв спиною до вікна, і Дорош бачив тільки широку спину й довгу косу дяка. Бакаляр голосно, хоч тут був покійник, балакав з бабами. Дорош прислухався.

– У Києві? У Софіївському? А як же, був, – долетів до нього густий бас дяка. – Зайшов я туди, коли ще не було служи Божої. Підійшов до вівтаря, подивився в південні двері: що за чудасія, думаю – люди сидять! І людей багато, думаю, чого б їм сидіти у вівтарі? Подивився у північні – ікона! Я знову у південні – ні, таки люди сидять! Що, думаю за наводження. Протер очі, перехрестився, глянув у північні – знову ікона! А воно таки дійсно ікона – тайна вечеря, а люди як живі! А що гарного у Києві – щодня свіжий хліб… – закінчив дяк і підійшов до аналою.

Він пошарудів аркушами, розгорнув на закладці книгу і, одліпив-ши свічку від аналою, почав голосно читати, освітлюючи літери нерівним блимаючим огнем свічки.

Тінь від волохатої голови бакаляра забігала по стінах і стелі хати. Дорош постояв трохи, прислухаючись до неясного гомону бакалярового голосу, але не розібрав жодного слова: бакаляр гудів, як чміль. Дорош, схиливши голову, побрів геть від хати. Сумно було на душі у хлопця. Йому якось чудно було, що москаль цей ще вчора був живий, а сьогодні вже мертвий, і загубив його ніхто інший, як запорожець.

– Чаво тєбє? – висунувши голову з дверей, спитала дячкова жінка, коли Дорош постукав клямкою в двері.

– Здрастуйте, тітко!

– Здраствуй і ти. Чаво надобно?

– Прохали тато, щоб віддали барило.

– Какоє такоє барило?

– Та барило з-під горілки.

– Бочьонок, что лі?

Вона помацала в сінцях і трохи згодом сунула Дорошеві в руки барило.

– На… Да скажи отцу, чтоб нє давал больше водкі моєму аспиду, а то я ето барило на головє у нєго разобю!

«Ач, яка сердита! – подумав Дорош. – У кого ж це ви, тітко, розіб'єте на голові барило: у батька чи у свого аспида?»

– Брись! – крикнула жінка й зачинила двері.

Дорош не пішов додому, а, пройшовши дві-три вулички, вийшов на площу й підійшов до з'їжжої. Коло з'їжжої товклося чоловіка десять козаків, що йшли на зміну вартових по баштах.

– Крамаренко?

– Тут!

– На глухую!

– Зозуля?

– Є такий!

– На тайницьку!

– Скриня?

– Я!

– На вістову!

Козаки, піднявши відлоги, розійшлися по площі, хлюпаючи чобітьми по калюжах. На порозі з'їжжої стояв сторож Микита і меланхолійно дивився услід козакам.

– А… Дорош! – зрадів він, побачивши хлопця. – Пріньос что? Да нікак целий бочьонок?

– Порожній! – сказав Дорош.

– Порожній! – безнадійно протягнув Микита, – что ж ти с порожнім ходіш?

– Можна побачити козака?

– Опоздал, брат. Забрал ключік у меня подьячій. Отдал тому чорту, пріказному… Сємьоничу… Дай-ка я поцежу із бочьонка, может осталось что?

– Нема нічого.

– А ну, дай посмотрю! – Микита взяв барило і потрусив його коло вуха. – Е, чорт… пустой! – Він витяг чопок і понюхав. – А, вєдь водка, єй-богу, водка! Кто ж ето вилакал? Целий бочьонок?

– Семенич.

– Вот ірод-то! Целий бочьонок! Вєздє успєєт. Толька что тут бил: пойду, говоріт, в кабак. А я тут сіді, как пьос, стєрєгі воров!

– Пусти побалакати хоч крізь двері з козаком!

– А водкі прінєсьош?

– Принесу.

– Ну, бєгі за водкой. Тогда і говорі сколько хош, тєпєрь уже нікого нє будєт. А завтра, брат, твоєго казака в Бєлгород к князю.

– Як? Завтра?

– Завтра, брат.

Дорош ще трохи постояв коло Микити, а потім обернувся і пішов геть від з'їжжої.

– Не забудь же, прінєсі віна, а то нє пущу поговоріть с казаком!

– Зараз принесу! – не обертаючись, відповів Дорош.

Невеселий повертався хлопець. Думка про те, що запорожця поженуть завтра до князя у Білгород, не давала йому спокою. Він знав, що запорожця знову катуватимуть і, нарешті, завдадуть на люту смерть. І за що? За те, що оборонив старого Журавля?

Дорош не пішов додому, а зайшов у шинок до батькового кума й компаньйона.

В голові у Дороша маячила якась невиразна думка урятувати козака, але ця думка не набрала ще реального змісту. Він знав тільки, що урятувати запорожця треба сьогодні, бо завтра вже буде пізно. В шинку було досить багато народу. Йшов дощ, а дощ, як і добра погода, прихиляє серце до випивки.

За одним столом сиділи дячок Семенич, Ванько Стрєшньов і ще якийсь москаль, невідомий Дорошеві. Вони грали у зернь. Московський Приказ Розрядний, надсилаючи інструкції воєводам, завжди наказував їм стежити за тим, щоб по шинках у государевих городах розпусти й гри в зернь не було, але, звичайно, легше видавати накази, ніж їх виконувати. І Ванько

Стрєшньов, і, особливо, дячок Семе-нич добре знали ці накази, але вони були найперші і найзавзятіші грачі в цю газардову гру.

За другим столом сиділо четверо козаків та міщан і пили горілку. На лаві, що стояла вздовж стіни, сиділи дві молоді баби. Вони лускали насіння і випльовували лушпиння на земляну долівку. Одна з них була Палажка, що її чоловіка років п'ять тому татари погнали до Криму, друга – московка, вдова московського стрільця. Обидві були набілені, і щоки їм палали, як червоний мак.

Дорош постановив барило у куток, коло бочки з горілкою, а сам сів на другому кінці лави й став дивитися, як грають у зернь. Всі троє грали різно. Дячок був спокійний: не можна було взнати, чи вигравав він, чи ні. Стрєшньов, навпаки, грав з великим газардом. Коли йому щастило, він глузував зі своїх партнерів, коли ж програвав – лаявся гидкою лайкою й звертався за співчуттям до дячка й другого москаля, наче вони могли співчувати йому.

Третій москаль був зовсім п'яний і, видимо, ледве розбирався, де він і що з ним. Звали його Селіфон Прозоров. Баби кілька разів зачіпали грачів, але ті не звертали на них ніякої уваги. Нарешті, бабам, очевидячки, обридло бути у такій зневазі. Вони пошептали-ся поміж себе і засміялися, наче вигадали щось дуже веселе. Московка встала з лави, струсила з сарафана лушпиння й підійшла до грачів.

– Ну, Ванюша, – сказала вона, поклавши руку на плеча Стрєш-ньову, – бросай. Надоєло. Что ж ти на мєня і нє глянєш даже?

– Подожді, Мотька, дай отиграюсь!

– Завтра отиграєшся!

Вона простягнула руку до столу.

– Подожді! – злісно вже відштовхнув її Стрєшньов. – Нє лєзь! Тєбє кідать, Сємьонич!

– Брось, Ваня! – знову сказала баба і раптом, просунувши руку під ліктем Стрєшньова, змахнула зерно зі столу на землю.

– Ти что ж ето, стєрва, дєлаєш?

Баба зареготала.

– Єщьо і смєйотся! – крикнув дячок. – Дай єй, Ваня, по сусалам!

Стрєшньов розмахнувся й ударив бабу.

– Ой, убіл окаянний!

Прозоров, що досі мовчав і тільки п'яно, вилупивши очі, дивився на бабу, раптом підвівся і мовчки дав у вухо Стрєшньову. Стрєшньов поточився і навіть остовпів від несподіванки.

– А, ти так! Бєй єго, Сємьонич! – крикнув Стрєшньов, кидаючись на Прозорова, але Семенич розсудливо підвівся й одійшов на бік, погладжуючи бороду і з задоволенням дивлячись, як Стрєшньов бив Прозорова.

Козаки та міщани, пихкаючи люльками, з зацікавленням стежили за бійкою. Баби заверещали й забилися у куток. І дивне діло: співчуття московки, що її щойно вдарив Стрєшньов, було не на боці її заступника, а на боці Стрєшньова.

– Так єго! – верещала вона, – бєй єго, окаянного!

Банько повалив супротивника на землю і почав тузити куди попало. П'яний, як дим, Прозоров лежав під Стрєшньовим, блимав очима і, мабуть, не розумів, за що його тузить приятель. Але стусани Стрєшньова, очевидячки, трохи прохолодили й прояснили п'яну голову Прозорова, бо, коли Стрєшньов, набивши його до схочу, зліз з нього, той підвівся, сів на лаву, гикнув і вже значно розумніше глянув круг себе. Потім висякався, наче зробив яке діло, витер ніс полою каптана і сказав:

– Ну, нє сєрдісь, Ваня! Давай лучше випєм да помяньом покойного Гусєва.

– Оце діло! – сказав шинкар, що кілька разів кидався рознімати бійців, але його щоразу хапали за полу козаки і відтягали на бік, бо вони були дуже раді цій несподіваній розвазі.

– Це діло! Що, ставити кварту? – подивився шинкар на Стрєшньова.

– Ставь, чорт с нім!

Дорош, скориставшись з цієї нагоди, непомітно сунув собі за пазуху кварту горілки й деякої закуски, пробрався понад стінкою до дверей і вийшов на вулицю.

Дощ пішов ще дужче, небо було зовсім темне, так що Дорош без світла не бачив нічого круг себе; але він добре знав дорогу і за кілька хвилин вже біг площею по бур'янах навпростець до з'їжжої.

– А я думал – обманьот пострєльонок, нє прінєсьот. Ну, давай сюда! Ого – кварта! Молодєц! Ну, что ж, зайді в ізбу, поговорі с казаком.

Але у Дороша були тепер зовсім інші пляни.

– Тепер ніколи. Прийду трохи згодом, а ви, діду, ослобоніть швидше пляшку, а то буде мені, коли дізнаються, що приніс вам горілки.

– Хорошо, хорошо.

– Глядіть, діду, за годину я вже прийду по пляшку!

– Хорошо, хорошо, – бубонів Микита, прикладаючись до пляшки.

Коли Дорош повернувся до шинку, москалі вже кінчали кварту. Козаків не було. Стрєшньов сидів, пригорнувши до себе московку, а Палажка сиділа на колінах у Прозорова, обернувшись спиною до дячка. В хаті було душно, димно й жарко. Смерділо тютюном, вогкими чобітьми й горілкою. Дячок зняв з себе каптан, поклав його на лаву, потім розперезався й поклав на каптан пояс. Дорош здригнувся, коли почув, як забряжчали ключі на дячковім поясі. Хлопець сів за бочкою з горілкою й не зводив очей з дячка. Очі у нього горіли, як у вовка, але ніхто не звертав уваги на маненького хлопця, що забився за бочку.

Дячок був уже зовсім п'яний. Він підсунувся ближче до Палаж-ки і обережно поклав їй руку на коліно. Палажка дриґнула ногою і скинула руку старого. Дячок відсунувся, глянув скоса на шинкаря, що стояв коло бочки, налив собі чарку горілки, випив і закусив салом. Поті облизнувшись, як кіт, знову присунувся до баби й поклав їй руку на стан. Палажка, не обертаючись, штовхнула дячка ліктем.

– Геть! – крикнула вона, – чіпляється старий чорт, як реп'ях! Іди до своєї дячихи!

Дячок зідхнув і покірно відсунувся від баби. Він знов налив собі горілки і сказав:

– Випєм, Ваня, за раба Божія Дімітрія, іже прєставіся…

Стрєшньов стукнув кулаком по столі так, що затанцювали пляшки й чарки.

– Только подумать, пропал чєловєк із-за поганого хохла! А? – Він дико глянув на дячка і заскрипів зубами. – Моя б воля – я б єго разодрал пополам! Ну, да нічєго: в Бєлгороде єму на дибє покажут… Ето нє то что батогі… будєт знать, как людей убівать!

– Лют ти, Ваня, – сказав дячок, – а, мєжду прочім, чєловєк хороший. Ну, за упокой души раба божія Дімітрія…

Стрєшньов вилив з пляшки решту горілки собі в чарку, потім розмахнувся і збив порожню пляшку зі столу на землю. Пляшка покотилася по землі. Шинкар підняв пляшку і поставив її в куток.

– Ей, целовальнік, – крикнув Стрєшньов, – віна!

Шинкар нахилився й став мацати руками коло бочки. Він пам'ятав, що поставив пляшку з горілкою коло бочки, але пляшки не було.

Це не дуже здивувало Дороша, бо шинкар шукав якраз тієї пляшки, що вкрав хлопець.

– Ей, целовальнік, віна! – знову крикнув Стрєшньов.

– Зараз, зараз… Ти скажи… Була пляшка з горілкою, сам поставив її тут, а тепер нема… Ти не бачив, тут стояла кварта? – звернувся він до Дороша.

– Не бачив! – відповів Дорош.

Шинкар узяв порожню пляшку і налив горілки з бочки.

– Музики! Музики! Цимбалисти прийшли! – заверещали баби.

Дорош визирнув з-поза бочки. В шинок, знімаючи шапки і здоровкаючись, зайшли три музики. Один з них тримав під полою жупана скрипку, другий цимбали, а третій бубон. Скрипач настроїв скрипку, і музики, не чекаючи на запросини, ушкварили гопака.

Московка зірвалася з місця й пішла по хаті. Вона плила лебідкою, помахуючи хусткою. Трохи згодом до неї пристала й Палажка, взявшися в боки й дрібно вибиваючи підківками.

– Ех, йолки зєльониє! – крикнув дячок. – Рєжь, говорі, отчє-криживай! Огонь-баби!

Московка закружляла коло Стрєшньова, наче підбиваючи його на танець, але Ванько не дивився на неї. Він узяв пляшку, налив собі велику чарку горілки й вихилив її, не закусюючи.

Прозоров заснув, схиливши голову на стіл. Але дячкові, видно було, хотілося танцювати; він кілька разів спробував підвестися з лави, але якась сила знову тягла його на місце. Він здивовано подивився на лаву, наче вона була винна в цьому, потім поклав руки на коліна, сперся на них і відштовхнувся. Лава похитнулася й перекинулась.

Дячок, вивертаючи ногами, пустився навприсядки. Але недовго носили старі ноги приказного: за хвилину вже права нога підломилася і він, коливнувши бородою, гепнувся задом об долівку під дзвінкий баб'ячий сміх. Тим часом Дорош виліз зі свого кутка, підійшов до столу і став піднімати лаву. Ніхто не дивився на нього. Він намацав дячків пояс з ключами, зняв ключі з пояса і, поглядаючи скоса на Стрєшньова, що сидів, схиливши голову на руки, сховав ключі за пазуху.

За хвилину він біг уже на вулиці, чимдуж поспішаючи до з'їжжої. Серце билося в грудях хлопця, як калаталка, вітер свистав у вухах, дощ сік йому обличчя, але він нічого не помічав. Йому здавалося, що він чує крики й погоню за собою. Він спинився й прислухався. Усе було тихо навкруги, тільки серце тьохкало у грудях та дощ періщив по дахах. Дорош обережно підкрався до з'їжжої і заглянув у віконце. На столі стояв каганець, ледве освітлюючи хату. Микита лежав на лаві, обернувшись лицем до стінки. Хлопець тихенько постукав у віконце. У відповідь почувся хропіт сторожа. Хлопець помацав двері. Двері були відчинені. Вони рипнули, коли хлопець зайшов у хату. Дорош завмер на місці, думаючи, що розбудив Микиту. Але Микита навіть не ворухнувся. На долівці лежала порожня пляшка. Хлопець підійшов до дверей, що вели в комору до в'язнів, зняв ключі від колодок, що висіли коло дверей, підійшов до столу й погасив каганця, потім постояв трохи серед хати, прислухаючись, чи не прокинувся Микита, але сторож спав, як байбак. Тоді Дорош витяг з-за пазухи ключі від дверей, що він украв у дячка, а за пазуху поклав ключі від колодок, щоб часом не загубити їх у темряві, і, підійшовши до дверей комори, намацав замок.

Перший і другий ключі не прийшлися до замка і тільки третій легко зайшов у замок і зарипів, коли хлопець повернув його. Двері відчинилися, і хлопець зайшов у комору.

– Хто там? – спитав запорожець, забряжчавши кайданами. Очевидячки, він зовсім не спав.

– Тихо! – сказав хлопець. – Це я – Дорош!

– Що таке? – пошепки запитав козак, і Дорош почув, як затремтів йому голос.

– Де замок на колодках?.. Ось ключі, я одімкну.

Дорош намацав замок колодок і вже легко одімкнув його: він, провідуючи козака, добре придивився, як це робив Микита.

– А мєня? – почувся з кутка голос холопа, – забилі?

– Не забули! – відповів запорожець, – одмикай, хлопче, й москаля!

Коли Дорош ослобонив їх від колодок, всі вийшли до кімнати, де спав Микита. Дорош зачинив двері у комору на замок і повісив ключі від колодок на гвіздок коло дверей. Холоп підійшов до Микити.

– Прідавіть єго, что лі? Іш храпіт, пяная падаль!..

– Не велика слава задавити п'яного кацапа. Ти піди задави воєводу або піддячого.

– Ну, чорт с нім!.. Тєпєрь куда, мальчік?

Дорош виглянув з дверей з'їжжої на площу й прислухався. Тихо було в городі. Темні стіни й башти ледве сіріли в темному небі.

– Ідіть за мною! – пошепки сказав Дорош.

Козак та холоп, піддержуючи кайдани, щоб не бряжчали, пішли за хлопцем. Вони йшли по траві вздовж стіни, іноді спиняючись і прислухаючись. Коли вони підійшли до тайницької башти, Дорош спинився й сказав: «Тут!»

Дорош добре знав, що заховатися у такому малому городі втікачам ніде. Воєвода завтра, дізнавшись, що запорожець та холоп утекли, зачинить ворота, не випустить нікого з города і обшукає всі хати, садки й городи козаків. Через це хлопець надумав вивести втікачів підземним ходом з города. Він добре знав хід, що вів з тайницької башти до річки, бо лазив туди, коли на башті стояв його батько. Він тільки боявся тепер, щоб вартовий не почув і не зняв галасу.

Всі прислухалися, підвівши голови до башти. Але там було тихо, мабуть вартовий козак спав під тихий шум дощу. Втікачі зайшли під башту, і Дорош, ставши навколішки, помацав руками по землі і знайшов кільце від ляди. Він спробував підняти ляду за кільце, але ляда не піддавалася. Дорош мовчки взяв руку козака, що стояв коло нього, і потягнув її до кільця. Запорожець, захопивши в ліву руку кайдани, щоб часом не забряжчали, потягнув правою рукою за кільце і відкрив ляду.

Втікачі по кам'яних східцях зійшли вниз і пішли підземним ходом. Тут було холодніше, ніж на дворі, але повітря було важке, пахло цвіллю, як у льоху.

Держачись за слизькі цегляні стінки ходу, вони йшли ввесь час мовчки. Хід спочатку йшов досить круто вниз, але потім став рівний. Там було темно й так тихо, що навіть кроки босих втікачів досить гулко віддавалися під склепінням ходу. Підземний хід мав всього шістнадцять сажнів завдовжки, але їм у цій темряві здалося, що вони пройшли не менш як дві верстви.

Витягнуті руки Дорошеві торкнулися залізних дверей. Двері зачинялися тільки на засув, але тепер Дорош чогось боявся, що вони будуть замкнені на замок. Він, тремтячи, помацав засув і радісно зідхнув, коли почув під руками, що немає замка; хлопець відсунув засув і виліз з ходу наверх. Вихід був штучно замаскований чагарниками, так, що навіть у трьох кроках від його не можна було нічого помітити.

Дощ ущух. Де-не-де крізь розірвані клапті хмар проглядали зорі. Запахло річкою й осокою. З річки чулося дзвінке квакання жаб.

– Ну, а тєпєр куда? – спитав холоп.

– Ідіть берегом повз греблі. Перепливіть річку й заховайтеся в лісі на тім боці, де лежить упоперек річки верба, а я завтра увечері підпливу до вас.

– А ти хіба не з нами?

– А кайдани куди дінете? Я привезу струмент, щоб можна було зняти кайдани.

– Ну і мальчік… В пєрвий раз такого віжу, – сказав холоп. – Я думал, что с вас, хохлов, і толку нікакого.

– Ну, скоріше тікайте, а то мені ще багато діла.

Козак та холоп якось мимоволі обійняли й поцілували один по одному хлопця.

– Ну, спасибі, хлопче. Не сподівався я цього.

– Вєк нє забуду. Ну і мальчік!

Дорош пірнув у кущі, вліз у хід і зачинив за собою на засув двері. Йому було так страшно в цьому темної льосі, де зі стелі падали краплини води, де іноді він босою ногою наступав на жабу, що крякала; так страшно було, що він навіть не знав, чи живий, чи мертвий, коли, нарешті добрався до східців, що вели на поверхню до ляди.

– А ну, як хто зачинив ляду? – подумав хлопець і навіть похолонув від цієї думки.

Але ляда була відчинена, і Дорош, спітнілий, як загнана коняка, вибрався з ходу і, зібравши сили, спустив ляду. Він обережно вибрався з башти і знову облився потом, пома-

цавши у себе за пазухою і не знайшовши ключів від комори. Він мацав себе обома руками по грудях, навіть по животі і заспокоївся тільки, коли знайшов їх у себе за спиною. Хлопець уже хотів бігти до шинку, щоб непомітно покласти ключі на каптан дячкові, але раптом згадав, що пляшка з-під горілки лишилася в з'їжжій. Він аж вилаяв себе, що не здогадався захопити її з собою, коли випускав втікачів. Треба було знову йти до з'їжжої.

– А що, як Микита прокинувся? А що, як піддячий прийшов перевірити, чи добре пильнує Микита в'язнів? А що, як дячок, схаменувшись, помітив, що нема ключів, наробив галасу й розбуркав Микиту? По пляшці доберуться й до нього, Дороша.

Але Микита, як і раніше, задавав хропака. Дорош зайшов у хату, розшукав у темряві пляшку, бо добре знав, де вона лежить, вийшов з хати і побіг до шинку. Двері шинку були відчинені. На вулиці стояв п'яний, як дим, Стрєшньов і блював, а його під руки підтримували Палажка й московка. Прозоров валявся коло шинку на землі. У дверях з'явився дячок, ледве держачись на ногах. Каптан на ньому був одягнутий тільки на одне плече і поли каптана волочилися по землі.

– Пора, пора, дяче! – випроваджуючи його, казав шинкар.

Раптом дячок помацав у себе на поясі, і Дорош навіть здригнувся, коли він крикнув шинкареві:

– Стой! А ключі гдє?

– Які ключі?

– Які ключі?.. У мєня на поясє билі!

– Ну, що ж, знайдемо й ключі, – сказав шинкар, – мабуть впали, як ти знімав каптан і розперезався.

Дорош шмигнув за шинкарем у шинок і став лазити, по долівці, наче що шукаючи під столом.

– Ти досі тут, хлопче? – здивувався шинкар.

– Ось ключі, – сказав Дорош, подаючи ключі, – у куток завалилися!

Дячок зняв пояса і начепив на його ключі. Шинкар допоміг йому застібнути пояс і випровадив геть з шинку. Дорош безсилий і зморений, наче видужав після тяжкої хвороби, пішов додому, забрався в клуню і зарився в солому.

З другого кутка клуні чулося легеньке посапування сонного батька. На вулиці яро гавкала собачня, що проводжала п'яних москалів.

IX. БУЧА В ГОРОД!

Ворота зачинені. – У з'їжжій другого ранку. – Воєвода гнівається. – Допит. – «Нечиста сила!» – Зачаровані кайдани. – Трус. – Батько, Дорош та струмент. – Коло верби. – «Суд Божий». – Відьма. – На греблі. – Рибалки з Бабаїв. – Серед ночі на річці

Другого дня горожани були дуже здивовані з того, що ворота города з наказу воєводиного зачинені, і вартові нікого не пускають ні з города, ні в город. Ще більше здивувалися козаки та міщани, коли почалися труси. Але все було марно, втікачів не знайшли. Усе це здавалося якимсь чудом.

Коли піддячий вранці прислав стрільця до дячка по ключі від в'язниці, дячиха віддала ключі ще тоді, як дячок спав. Микита ледве не впав, коли, відчинивши двері до комори з наказу піддячого, побачив порожні колодки. Він довго протирав очі і думав, що це йому ввижається, бо голова тріщала з похмілля, як ніколи. Він нахилився і навіть помацав руками землю й солому коло колодок. Але не було ніякого сумніву – в'язні зникли!

– Нєту! – вирячивши від здивування п'яні очі, сказав Микита, виглядаючи з дверей.

– Кого нєту? – нетерпляче спитав піддячий.

– Воров нєтуті. Казака і холопа!

– Протрі зєнькі лучше. Спяна нє відіш?

Піддячий відштовхнув Микиту так, що той стукнувся головою об двері, і зайшов у комору. В'язнів не було!

– Ей, Гвоздьов! – закричав піддячий, вибігаючи з хати, – рас-порядісь, чтоб нікого нє випускалі із города, да пошлі к воєводє сказать, что казак і холоп убєжалі!

Старший зі стрілецької ватаги, що мав вести козака холопа до Білгорода, здивовано глянув на піддячого, а той вирячився:.

– Что буркаламі пяліш? Бєгі, дєлай, что говорю. Убєглі холоп с запорожцем!

– Ти, сукін син, проворонілі казака! – злісно обернувся піддячий до Микити.

– А я тут прі чьом? Замок целий. Сам же отобрал у мєня ключі і отдал Сємьоничу. Мойо дєло сторона…

– Да ти-то тут бил? Нє відал нічєго, нє слихал?

– Нє відал і нє слихал. Да, может бить, оні подкоп сдєлалі?

Піддячий широко відчинив двері з'їжжої й комори, щоб було світліше, і почав оглядати комору, але підкопу не було. Піддячий вийшов з хати й обійшов круг з'їжжої, але й там не було ніяких слідів підкопу.

– Поді, позові Сємьонича в Приказ, – сказав він Микиті, – а с тобою я єщьо поговорю, сволочь!

– Я тут ні прі чьом.

Дячок Семенич ще спав, коли Микита прийшов по нього:

– Вставай, пяніца, – закричала дячиха, дізнавшись від Микити, що скоїлося, – пропіл, окаянний, воров! Будєш знать, как пянство-вать, когда воєвода вєліт вздьорнуть тєбя на дибу!

– Мрр… – пробубонів дячок, – отстань!

– Ти на нєго водіцей плєсні! – порадив Микита, він на власному досвіді знав силу цього засобу.

Коли дячок прочухався нарешті і зрозумів, у чому справа, волосся стало йому дуба від жаху, а голова стала чиста, як вода з бєлгородської криниці, наче він і не пив учора нічого.

– Что ти говоріш? А ключі?

– Да ключі у тєбя на поясе билі. Я іх сєгодня отдала стрєльцу.

– Вєрно, – сказав Микита, – ключі у тєбя цельохонькі билі, а вот вори… тю-тю!

– А ти-то куда смотрєл? Ти же там бил?

– Мойо дєло сторона. Замок целий, а ключі у тєбя билі. Ну, іді в Приказ, что лі.

– Так ти говоріш, что замок целий і подкопа нє било? – спитав дячок, коли вони з Микитою йшли до Приказу. – А криша? Может, чєрєз кришу?

– І криша цела.

– Чудєса!

Воєвода бушував у Приказі, коли туди прийшли дячок та Микита.

– Вот оні! – сказав піддячий.

Сите черево воєводи трусилося від гніву. Він кілька хвилин мовчки гасав по кімнаті, а потім спинився перед Микитою та дячком і запитав:

– Как же ето, что і замок целий, і подкопа нє било, а вори убє-жалі? А? Ти гдє вчєра бил? – грізно звернувся воєвода до дячка. – Говорі… Всьо равно узнаю. Гдє бил, ірод?

– В кабакє.

– Одін бил, аль єщьо кто с тобой пянствовал?

– Билі Ванька Стрєшньов да Сєліфошка Прозоров.

– Нєбось, в зєрнь ігралі? Прізнавайся, ігралі?

– Нє… Пянствовалі…

– Позвать сюда Ваньку Стрєшньова да Сєліфошку Прозорова. Ми тєбя на чістую воду вивєдєм, поганєц!

Воєвода одійшов і затарабанив пальцем по вікні. Видно було, що душа його клекотіла від злости.

– Нєт! Упустіть із-под замка казака і холопа! Гдє ето відано?

Гнів ще дужче заклекотів у воєводиній душі. Він підскочив до Микити й ухопив його за сиву бороду.

– Говорі, смєрд, ти випустіл казака?

В цю хвилину Микита нагадував коняку, якій коновал поклав на губу закрутку.

– Я… Я… ні прі чьом, потому как замок целий.

– Замок целий, замок целий… Да ти то куда смотрєл? Говорі: прі-ходіл к тєбє кто аль нєт?

– Да кто пріходіл? Сємьонич… Покормі, говоріт, казака да холопа. А мнє что. Мойо дєло – слушаться.

– Ну, а двері он запєр?

– А то как же. Завсєгда запірает. А потом били єщьо казаки, что на смєну часових пошлі на башні.

Про Дороша Микита не хотів казати, бо тоді б дізналися, що він пив горілку, та йому й на думку не спадало, що Дорош був причетний до визволення в'язнів.

– А водку піл?

– А гдє я водку возьму? Даром, вєдь нікто нє даст.

– Смотрі, Нікіта, всьо равно на дибе правду скажеш!

– Воля твоя, боярін. А я нєповінний, потому как замок целий.

У воєводи лишилося таке враження від допиту Микити, що той дійсно невинуватий. «Так, кто же тогда? – злісно думав воєвода, – Сємьонич?» Він знову узявся за дячка.

– А ти, рано лі ушол?

– Рано. Відно єщьо било.

– Так… А ключі куда дєл?

– Да нікуда нє дєл. Прі мнє оні всєгда.

– А в кабакє долго лі бил? Із кабака куда пошол?

– Нікуда нє ходіл. Домой прямо і пошол.

Дячок не пам'ятав, коли і як він дібрався додому, але якщо він опинився вдома, то значить – з шинку дійсно пішов додому.

Воєвода знову загасав по Приказу.

– Стрєшньов прішол… – сказав піддячий.

– А Прозоров гдє?

– Пьяний єщьо, боярин. Не добуділіся. Почітай, бочку води на нєго вилілі, а всьо нє бєрєт.

Видно було, що Стрєшньов був з великого похмілля. Він не глядів перед себе, коли, уклонившись, став перед грізні очі воєводи.

– Хороші – глянувши на Стрєшньова, сказав воєвода. – А єщьо син боярскій! Как смєрд, по кабакам шатаєшся! Іш, у тєбя лік разнєс-ло, ровно пчьоли тєбя покусалі!

– С горя, боярін, напілся.

– С какого такого горя?

Очі Стрєшньова блиснули диким гнівом.

– Обідно, больно, боярін, что помєр Дмітрій. Удавіл би того хохла своімі рукамі! Пусті мєня допросіть єго, боярін! Я із нєго, что угодно витяну!

– Опоздал, Ваня! Улєтєла птічка! Убьог казак!

– Как убьог? Да кто ж єго випустіл?

– А вот пойді, узнай, кто єго випустил. Ти скажи. Рано лі прішол в кабак Семьонич-то?

– Да как тєбє сказать, боярін… Свєтло єщьо било.

– Что он говоріл?..

– Говоріл, что только что із сьезжей.

– А ключі у нєго билі?

– У нєго. Сам відєл.

– Із кабака нє отлучался лі куда дьячок?

– Нікуда. Прі мнє всьо врємя бил. І домой пошлі вмєстє. Ми єщьо с нім, помню, зашлі посмотрєть на покойного Дмітрія. А потом ми єго домой к женє свєлі…

– Кто ми?

– Ех, нє спрашивай, боярін. Баби там гулящіє – Ятрьона да Пє-лагєя.

– Правду говоріш, парєнь?

– А что мнє врать. Нє вєріш – спросі, там возлє покойніка пономарь із Успєнской бил. Бакаляром єго називают.

– Спрошу, спрошу… Ей, кто там? Сбєгай кто-нібудь позові… Как єго? Бакаляра етого сюда! Да краль етіх пусть разищут да прівєдут в Пріказ.

Воєвода збунтував увесь город. За годину вже до Приказу при-тягли двох розпатланих сонних баб Мотьку й Палажку, шинкаря Череду, музик та бакаляра.

Бакаляр ще не лягав спати, бо цілу ніч читав коло небіжчика, і стрільці, що шукали бакаляра, зустріли його на дорозі, коли він ішов додому.

У Приказі ніде було повернутися від свідків. Воєвода вигнав усіх геть з Приказу на двір і став допитувати свідків поодинці; але всі – і баби, і шинкар, і бакаляр засвідчили те, що й Стрєшньов. Воєвода аж волосся скуб з досади.

– Нє віноват, – тицяв він товстим пальцем у груди Семени-ча, – ти нє віноват, тот смєрд нє віноват, Стрєшньов нє віноват, а кто ж віноват? Вєдь холопа-то нєт? Казака-то нєт? А?

Дячок хитався під дужим пальцем воєводи і мовчав, він боявся й пару з рота пустити.

– Дозвольте сказати, пане воєводо! – відкашлянувши сказав бакаляр.

– Ну, говорі, что прідумал?

– Ці люди не винуваті! – показав він на Семенича і Микиту.

– Нє віновати, – заревів воєвода, кинувшись до дяка, – нє ві-новати, а кто ж віноват? Кто випустіл запорожца с холопом, ти ето знаєш?

– Знаю, – твердо сказав бакаляр.

Воєвода навіть одступив на крок від здивування.

– Знаєш? Ну, говорі, кто?

Дяк навшпиньках підійшов до воєводи, приклав долоню до рота й сказав пошепки:

– Нечиста сила!

Воєвода безнадійно махнув рукою.

– Ну, замолол пономарь!

– Це вже вірно, – сказав упевнено дяк, – там, де запорожці, там і шукай нечистого. Всі вони характерники… той Павло Глек характерник, я знаю…

– Карахтєрнік? Какой карахтєрнік?

– Ето он хочєт сказать, боярін, что запорожец вродє как знахарь алі колдун, – встряв у розмову піддячий, який вже сам бачив, що тут щось не так і що ледве чи винні у цьому ділі Семенич та Микита.

– Колдун, хочєш, сказать, запорожец?

– Еге, колдун… Характерник, значить…

– Да ти то почьом знаєш?

– Знаю, пане воєводо, я бачив, як він перекидався у старого сліпця.

– Оборотєнь, значіт, – пояснив воєводі піддячий.

Воєвода взяв правою рукою свою довгу бороду й поклав собі в рот. Пожувавши трохи, випустив її з рота й сказав:

– Ну, там оборотєнь алі нєт, а бєглєцов сискать надобно. Как там, пошлі с обиском стрєльци?

– Пошлі, – відповів піддячий.

Воєвода відпустив бакаляра, баб та шинкаря з музиками.

– А етіх молодцов, – показав він на Семенича та Микиту, – посадіть на сьезжую, да смотреть в оба, чтоби і еті не убьоглі!

Семенич і Микита повалилися в ноги воєводі:

– Смілуйся, боярін! Ні сном, ні духом нє вєдаєм, как ушлі ока-янниє… Пожалєй холопішек твоіх!

– В сьезжую! – сказав воєвода.

– Воля твоя, конєчно, боярін, – заступився за дячка та Микиту піддячий, – только, пожалуй, і нє віновати оні: Сємьонича я много лєт знаю, чєловєк он чєстний да і Нікіта, хоть і пьяніца, а на такоє дєло нє пойдьот.

– Что ж, значіт, холопа і казака в самом дєлє нєчістая сіла ви-пустіла?

– А кто єго знаєт, боярін. Больно уж чісто сдєлано, нє чєло-вєчєскіх рук ето дєло.

– Н-да, чісто… Вєдь і на колодках замкі отпєрти?

– Отпєрти, – відповів піддячий, – а ключі от колодок возлє запєртих двєрєй как вісєлі, так і вісят.

– В кандалах, звачіт, ушлі? Что ж ім нєчістий нє помог снять кандали?

– Я на кандали завсєгда крєстноє знамєніє кладу, как воров за-ковиваю!

Микита брехав, але в цю хвилину йому здавалося, що він дійсно хрестив кайдани, коли заковував в'язнів.

– Вот відіш, боярін! – сказав піддячий.

– Смілуйся, боярін! – знову заголосили Микита та дячок, – нє віновати ми!

– Ну, ладно… Ідітє. Там увідім, далєко всьо равно нє уйдьотє.

Воєвода, що вперше мав діло з нечистою силою і через це не знав, на яку ступити.

– Дай мнє, боярін, с дєсяток стрєльцов, – сказав Стрєшньов, – я іх сищу. Холоп с казаком далєко нє ушлі!

– Ну что ж, бєрі людєй. Только дєсяті стрєльцов я тєбє нє дам: в городє надобни.

А Дорош, що заварив цю кашу, любісінько спав собі у клуні і уві сні навіть не бачив того, що коїлося в городі. Він не прокинувся навіть тоді, як стрільці, шукаючи втікачів, зайшли до них у двір, обшукали хату, садок і заглянувши у клуню, спитали, побачивши у соломі біляву голову хлопця:

– А ето кто?

– Син, – відповів Наливайко, що ходив з ними по садибі.

– Щось дуже довго спить Дорош, – сказала мати, коли стрільці пішли геть з двору, – він і не вечеряв вчора. Зовсім одбився від дому хлопець.

– Хай спить, – сказав батько, – бо сьогодні вчення у школі не буде: бакаляр, я чув, цілу ніч читав Святе Письмо коло небіжчика москаля.

Але годин через півтори батько підійшов до хлопці і потрусив його за плече.

– Уставай, хлопче!

– Що, хіба вже пора в школу?

– Ні, вчення сьогодні не буде. Є велика новина, – казав батько і якось чудно глянув у вічі хлопцеві. Дорош почервонів під пильним поглядом батька. – Іди снідати, синку!

Дорош вийшов з клуні і навіть очі заплющив: так ясно й яскраво зустрів його соняшний літній ранок.

– Чого ж ти не спитаєш, яка новина в городі?

– А що таке? – спитав Дорош, і знову кров залляла засмагле обличчя хлопця.

– Павло Глек утік з в'язниці цієї ночі!

Дорош одвернувся на бік і подивився, як горобці під самим носом у Бровка дзюбали хліб.

– Чого ж ти мовчиш? Хіба ти не радий, що запорожець утік від лютої смерти?

Хлопець підвів голову і просто глянув у вічі батькові.

– Ви самі добре знаєте, тату, що я радий. А ви хіба не раді?

– І я радий.

В городі тільки й балачок було про втечу козака й холопа з в'язниці. З легкої руки бакаляра чутка про те, що в'язнів визволила нечиста сила, ширилася поміж городян і коментувалася козаками, і особливо бабами, на всі способи. Дорош, підслухуючи розмови мешканців, узнав, між іншим, що воєвода дуже лютував, коли взнав, що трус не дав ніяких наслідків, що оглядали навіть підземний хід, але двері в ході були зачинені.

Хлопець був дуже радий, що нікому не спало на думку пошукати слідів у підземному ході, бо там на вогкій долівці обов'язково мусіли лишитися сліди босих ніг втікачів. Нова думка турбувала хлопця: як дістати струмент, щоб втікачі позбулися кайданів. Він двічі пройшов повз кузні міщанина Майбороди, але не можна було й гадати про те, щоб вкрасти струмента серед білого дня. Сумний повернувся Дорош додому.

– Тату, – сказав Дорош батькові, – я чув у городі, що в'язні втекли в кайданах. Як же вони розкують кайдани?

Батько, як і тоді у клуні, якось чудно глянув на хлопця.

– Без коваля кайданів не скинеш.

– А хіба нема такого струменту, щоб розпиляти залізо?

– Чого нема, є… Ось у мене є напилок, так ним можна було б розпиляти кайдани. – Батько пішов у стайню, помацав під стелею на бантині і взяв звідтіля напилок та обценьки. – Отаким струмен-том можна хоч які кайдани розпиляти й розламати.

Дорош узяв струмент, подивився на нього і поклав на лутку над дверима стайні. Батько непомітно всміхнувся.

– Можна буде взяти човна рибу ловити? – спитав Дорош.

– Ну, що ж, бери! – сказав батько, зайшовши до стайні і ляскаючи по спині коняку, – а ночувати де будеш?

– У тітки Хіврі.

– Гаразд.

Дорош, радий, що так усе добре влаштувалося, витяг з-під стріхи вудлища; набив потай від матері торбу харчами і, коли батько пішов у хату, дістав напилок та обценьки з лутки і поклав їх у торбу.

Надвечір хлопець з торбою на боці, з вудками на одному й веслом на другому плечі, вийшов з города, бо ворота воєвода наказав відчинити після трусу, і подався до річки, де в очеретах прив'язаний був батьків човен. Хлопець вивів човна на середину річки і поплив проти течії. За чверть години Дорош побачив велику вербу, що лежала впоперек річки. Вода колись підмила коріння верб і вона впала в річку, загородивши її майже до середини. Дорош підплив до верби, прив'язав човна до вітки і зглянувся навкруги. На річці не було нікого. Річка шуміла під вітами верби, що лежали на воді, верба стиха хиталася під напором течії. Ліс на правому березі річки, де сидів Дорош, шумів від легенького вітру. Гайвороння крякало коло своїх гнізд на високих осиках; сонце сідало й тінь від лісу лягла вже до другого берега.

Дорош закинув вудки, посидів трохи; потім засвистав і прислухався. З лісу долетів тихенький крик одуда.

«Запорожець?» – подумав хлопець і засвистів дужче.

Зовсім близько від нього почувся відповідний свист і легенький брязкіт кайданів.

– Здоров, хлопче! – почув він голос запорожця.

Дорош вийняв з торби обценьки і напилок і поліз по вербі на берег. Він боявся, що упустить струмент у річку, бо обценьки й напилок були важкі й великі, а гілки верби і стовбур – дуже слизькі, але щасливо дістався берега.

– Де ти? – спитав Дорош.

– Тут! – зовсім близько обізвався запорожець. – Приніс?

– Приніс.

Поруч запорожця виглядала з-під куща скудовчена голова холопа. Тільки тепер помітив хлопець, як схуд та зблід дужий запорожець, а холоп був жовтий, як диня.

– Приньос? – радісно спитав і холоп. – Ну і мальчік!

Втікачі довго вовтузилися з кайданами, хоч кайдани були вже старі й іржаві; але запорожець знав ковальське діло, бо деякий час працював у січовій кузні.

Хлопець знову перейшов вербою на човен і переніс торбу з харчами на берег. Глек розповів йому, що холоп ледве не потоп, коли вони перепливали вночі річку, бо кайдани заважали плисти й були досить важкі для москаля, що збезсилів від поганих харчів та катування. Глек за волосся ледве витяг його на берег.

А Дорош розповів їм, як почастував горілкою Микиту, украв ключі у дячка й одчинив двері в'язниці. Запорожець довго сміявся, коли почув від Дороша, що в городі балакають про те, наче їх звільнила нечиста сила.

– Ну, їжте, – сказав Дорош, – а я подивлюся, чи нема кого на річці.

Перелізши на човен і глянувши на вудки, він побачив, що одна вудка зовсім лягла на воду і танцювала, наче хто смикав її з річки; поплавця не було на поверхні. Хлопець підняв вудлище й витягнув великого коропа. Хвилин за п'ять засмикало другу вудку, і в човні забився трохи менший од коропа окунь. Згодом хлопець наловив десятка півтора коропів та окунів і витягнув вудки з води.

Хлопець підвів голову і глянув на другий берег річки. Перед ним на горі стояв город. Башти й стіни города червоніли під останнім промінням сонця. Раптом зіркі очі хлопця побачили, як з воріт города, що виходили на річку, висипав великий натовп і розсипався по березі. Це схвилювало й збентежило хлопця. Він підтягнув човна під віти верби і з-поза гілок став дивитися, що робитимуть люди на тому березі річки. Він боявся, що люди вийшли шукати його та втікачів; але для цього їх було занадто багато.

Натовп розбився на дві половини і став двома рядами впоперек до річки. Трохи згодом з воріт города вийшла купка людей; вони вели розпатлану жінку. Люди з бабою стали між рядів. Якийсь чоловік у козацькому вбранні, як здалося Дорошеві, військовий писар вийшов на середину поміж рядами і почав щось читати, держачи перед собою папір. Що він читав, Дорош не чув, хоч окремі вигуки долітали до хлопця, бо чоловік читав дуже голосно. Прочитавши, він згорнув папір і засунув його собі за пояс. Потім якийсь козак підійшов до самого берега річки і став одміряти кроками відстань од берега і до баби. Пройшовши кроків з тридцять, він спинився, а до нього підвели жінку і постановили на те саме місце, де стояв козак. Потім скоїлося таке, що Дорош, побачивши, ледве не звалився з човна у воду: чоловік, що одміряв кроки, викресав вогню і… підпалив бабу!

Баба взялася димом, а потім спалахнула, як суха солома, і, зірвавшись з місця, побігла до річки. До Дороша долетіли неясний гомін, свист натовпу й одчайдушний крик жінки. Жінка бігла, а вітер роздмухував полум'я і, здавалося, що це біжить не людина, а живий огняний стовп. Баба підбігла до кручі й кинулася в річку. Волосся її піднялося вгору, і Дорош бачив, як воно спалахнуло на голові у нещасної жінки. Натовп з ревом і гиканням біг до кручі подивитися, куди впала й чи випливе жінка. Дорошеві здалося, що вона була дуже довго під водою, і він навіть подумав, що жінка потонула, але згодом обгоріла голова жінки з'явилася на поверхні, і баба попливла до протилежного берега. Річка була не широка, але жінка двічі зникала під водою, поки дісталася берега. Вона вхопилася – за віти явора, що стояв над водою, вибралася з річки і впала на землю, очевидячки, непритомна. А натовп довго ще стояв на протилежному березі і мовчки вже дивився на жінку.

Стало вже зовсім темно, і люди розійшлися тільки тоді, коли почули дзвін з вістової башти, який нагадував мешканцям города, що зараз зачинятимуть ворота. Дорош спочатку не зрозумів, у чому справа, але згодом здогадався, що, мабуть, палено чарівницю Явдо-ху, яка сиділа до полкового суду в невеличкій башті, прибудованій до крила Успенської церкви. Цю башту відвели для злодіїв і тих, що відбували церковне покаяння. Башта ця й мала назву «покаянна».

Дорош сам ледве не згорів з сорому, побачивши палення жінки, бо він згадав, що часто, проходячи зі своїми товаришами повз башту, дражнив Явдоху і кричав їй у невеличке віконце в'язниці: «Відьма! Відьма!» І ось він бачив тепер, як палено жінку, і жалко було хлопцеві цієї старої й зовсім не злої відьми. Дорош перебрався на берег і розповів козакові й холопові, що бачив. Втікачі теж чули гомін натовпу, але заховались глибше в ліс, бо думали, що їх можуть побачити з того берега.

– Не іначє, как ведьму жглі, – сказав холоп, – у нас в Курське ето частєнько бивает.

– Це – Суд Божий! – сказав Глек, – і мабуть, ця жінка не відьма, бо їй пощастило добігти живою до річки й переплисти сюди.

Втікачі посиділи ще години зо дві в кущах. Стало зовсім темно.

– Ну, а тєпєрь куда? – спитав хлоп, – я тут чєловєк чужой, ходов нє знаю.

Дорош теж не знав, що робити й де подітися втікачам.

– А я знаю, – засміявся Глек, – на човні ми доберемося, куди треба.

– А куди плисти, – спитав Дорош, – угору річкою чи вниз?

– Униз.

– Діла не буде: там гребля.

– Перетягнемо човна через греблю. Я тепер підхарчувався трохи.

Втікачі з хлопцем сіли в човен і попливли, прямуючи до греблі.

Запорожець сидів з веслом на кормі, москаль сидів посередині човна, а Дорош попереду. Коли вони пливли повз те місце, де вилізла жінка, Дорошеві здалося, наче щось забіліло на березі.

– Відьма! – сказав він. – Вона ще досі лежить на березі.

Запорожець повернув човна і пристав до берега. На березі ницьма лежала жінка. Глек підійшов до неї, став навколюшки і перевернув горілиць. Жінка не ворухнулася. Глек розірвав їй на грудях сорочку і притулив вухо до серця. Серце не билося. Жінка була мертва.

– А может, она і в самом дєлє вєдьма? – сказав холоп. – Может, у єй хвост єсть?

Запорожець нахилився знову і помацав у тому місці де він сподівався знайти хвіст.

– Ні, хвоста нема!

– Значіт, нє ведьма. У вєдьми бєспрємєнно хоть малєнькій хвост, да єсть. Зря сожглі бабу!

Дорош довго ще обертався назад, коли вони знову попливли річкою. Йому здавалося, що він усе ще бачить на березі тіло спаленої жінки. На греблі не було нікого, коли втікачі підпливли до неї, і човен тицьнувся носом у хмиз, що ним була вкрита гребля. Вони вийшли з човна і потягли його через греблю. Запорожець марно покладав надії на свої сили: човен був важкий, і утрьох, з безсилим холопом та малим хлопцем, видно було, перетягнути човна через греблю не вдасться.

Не знаючи, що робити, втікачі, заморившись, мовчки стояли коло човна. Раптом зовсім близько від них почулися звуки п'яної пісні:

– Ой, у Лузі Базавлуці, там стояв курінь бурлацький,

Там був-пробував Кішка Самійло, гетьман козацький,

І мав він собі товариства сорок чоловіка… – співав чийсь дужий і трохи хрипкий голос.

– І мав він собі товариства сорок чоловіка…

– Стій! – спинив сам себе співець, перервавши пісню. – Що то за люди? Та ще й з човном! Що це ви, добрі люди, греблею човном пливете?

До втікачів підійшов кремезний козак і став заглядати в обличчя то запорожцеві, то холопові.

– Не наські. А це – кацап. З Бабаїв чи що?

– З Бабаїв.

– Хе-хе! Це я жартуючи сказав «з Бабаїв», а влучив. Вперше чую, щоб з Бабаїв та на Лопань рибалити приходили. А рибка таки в вас є… – сказав він, намацавши у човні коропів, що наловив Дорош, – добрий коропина! А все ж не те, що раніше було, як ми сюди на слободи прийшли. Було, як іде напровесні риба, вода аж клекотить від неї, постановиш отак у воду весло, – продовжував він, узявши з човна весло і ставлячи його сторч, – так отак весло сторч стоїть у воді, рибою держиться. Он як було… А тепер не те, повиловили рибу…

– Підсоби, друже, човна перетягти через греблю!

– Це можна. А ну, берись!

Козак був дужа людина, і це відразу помітно було з того, як човен з його допомогою поповз по греблі.

– Тут! Стоїть! – сказав козак, коли човен заколихався на воді по другий бік греблі. – Отак ми чайки коло Кизикерменя перетягали суходолом, коли турки Дніпро ланцюгами перегороджували!

– А ти хіба бував у Січі? – спитав козака запорожець.

– Атож… А тепер обабився, гречкосієм зробився.

– А давно з Січі?

– Давненько… Років п'ятнадцять… та ні, років двадцять тому…

– Молодий ще був?

– Молодий. А це я йду з города. Глядів, як палено відьму. Кажуть люди, відьма. А хто її знає, чи відьма вона, чи ні. Баба як баба. Та мабуть, не відьма, бо добігла до річки й на той бік вилізла. Значить, урятував Бог. А коли б була відьма – потонула б.

– Вона вмерла! – сказав Дорош.

– Як вмерла? Адже я сам бачив, як вона вилізла на той бік?

– Вмерла… лежить мертва там, де вилізла. Ми бачили.

– Вмерла. От тобі й Суд Божий! А я ще за її здоров'я з кумом випив та й Богові подякував. Спасибі, кажу, Боже, що не попустив загинути християнській душі. А вона ба що – вмерла…

– Ну, бувай здоров… – сказав Глек. Він відштовхнув човен і стрибнув на корму. – Спасибі, що підсобив човна перетягти!

– Щасливо! Умерла баба… А попливла добре!

Човен тихо плив серед річки. Згодом втікачі допливли до того місця, де Лопань єдналася з Харковом. Річка стала ширше й глибше. Густий ліс стояв по обидва береги річки, насупившись, дивився на них своїми яворами й вербами.

– Сплю! Сплю! – кричав якийсь птах з берега.

Крики були нудні й з такими правильними інтервалами що, здавалося, наче це кричить не птах, а хтось маненький і злий свердлить тишу ночі тонким довгим свердлом.

– Так от капосний птах, – засміявся запорожець, – цілу ніч кричить «сплю», а сам не спить і людям спати не дає. Не люблю я цього птаха: якось сумно стає від його голосу, – додав, прислухаючись до журного крику, що затихав уже десь у далечині.

Він наліг на весло, і човен поплив швидше, а назустріч попливли темні сумні береги. На поверхні то тут, то там біліли плями латаття; з очеретів чулося крекання качок, а іноді різке ячання сонного лебедя вихоплювалося з далекої заводі й відбивалося луною в темній гущавині прибережного лісу. Очерет тихо шурхотів, коли човен чіпляв його своїм бортом. Вони пропливали повз винниці, що часто траплялися по обох берегах річки. Ліс тут був завжди рідкий, бо козаки нещадно рубали дерева, щоб курити горілку. Коло винниць блимав вогник багаття і крізь рідкі дерева можна було бачити козаків, що сиділи коло багаття з люльками, або вечеряли, і видно було, як вони опускали один по одному ложки в казан зі стравою.

Дорош ліг горілиць і почав дивитися на небо. Зорі, одні блимаючи, другі спокійним рівним світлом, дивилися з неба, то ховаючись, то знову з'являючись з-поза темних хмарок, що гонили небом. Хлопець і не помітив, як задрімав і заснув.

X. ТАБІР У ЛІСІ

Запорозький табір. – Коні полковника Донця. – Запорожці. – Вартовий. – Бобри. – Балачки. – Гра в цурки. – Кінь Дубовиченка. – П'яний Микита. – В човні насамоті

Хлопець прокинувся від товчка, коли човен приставав до берега. Був сірий ранок. Ліс насунувся на річку так, що віти дерев майже сходилися угорі над річкою. Глек прив'язав човна до верби, щоб його не було видно з річки, і сказав:

– Ну, приїхали! Ходім за мною.

Холоп та хлопець, продираючись крізь чагарники, пішли за запорожцем і згодом вийшли на вузеньку стежку, що втоптали лісові звірі. Вони йшли не більш як п'ять хвилин цією стежкою. В лісі було зовсім темно, і тільки небо, пробиваючись крізь густі верхів'я дерев, сіріло над головами втікачів.

– Хто йде? – почувся відкілясь зверху, як здалося Дорошеві, чийсь молодий голос.

Дорош підвів голову й подивився вгору. Нікого не було видно серед могутніх дубів та кленів цього темного лісу.

– Пугу! Пугу! – крикнув запорожець.

– Козак з Лугу! – відгукнувся той самий голос, що запитав, хто йде.

З гілки великого дуба перед самим носом Дороша скочив на землю молодий запорожець з рушницею в руках.

– Здоров був, батьку отамане, – привітався парубок з Глеком. – Довго тебе не було; ми й жданки поїли, на тебе чекаючи.

– Добре хоч діждалися, бо з воєводиних рук не так легко вишкрябатись, – відповів Глек, – цупко держить.

Парубок не відповів нічого на це, тільки скоса глянув на босі ноги й подерту сорочку Глека і, кинувши оком на холопа та хлопця, мовчки пішов стежкою попереду.

– Ну, що, – спитав його Глек, – чи все гаразд серед товариства?

– Усе… Тільки набридло комарів годувати коло річки. Недайво-да хотів уже йти до Харкова тебе шукати.

– Добре, що не пішов, а то б зазнав, що таке московські колодки.

– А що таке?

– Потім побалакаємо.

Вони вийшли на невеличку прогалину. Край прогалини лежав старий дуб, що повалила буря. Таких дубів ще ніколи не бачив Дорош. Упоперек коло кореня він був такий грубий, що коли б Глек став коло нього і на плечі собі поставив Дороша, руки хлопця ледве чи досягли б горішнього краю дуба. Коло дуба чорніла велика, наче печера, яма; в ямі ледве курився вогник багаття, а коло багаття лежало чоловіка п'ять запорозьких козаків і спали, поклавши голови на сідла. На прогалині паслося кілька спутаних коней. Коло кожного козака лежала рушниця, а коло самого дуба – кінська збруя, торби й порожній казанок.

– До зброї! – голосно крикнув козак, що прийшов із втікачами, – татари!

– Брешеш, вражий сину! – спокійно обізвався чийсь густий дужий голос з купки людей, що лежали коло багаття. – Думаєш, не бачу, що прийшов з отаманом.

– От, чортяка. А я думав, що ви тут спите.

– Молодий ти ще, Панасе, та й дурний, щоб старого козака лякати. Уставай, хлопці, отаман прийшов! Здоров був, батьку отамане! – привітався з Глеком сивий запорожець, підіймаючи голову з сідла. – Бачу, був ти у добрій роботі.

– Було діло. А це що? – кивнув Глек на пару добрих коней, що паслися трохи далі від інших, – придбали?

– Ха, ха! – зареготав Панас, – у пана Донця позичили!

Глек підійшов до коней і як знавець почав розглядати їхні стрункі ноги.

– Добрі коні! – сказав він. – Хто ж ходив позичати коней у пана Донця?

– Я та Недайвода! – знову зареготав Панас. – Ледве мене на аркан не взяли табунщики, як одбивали од косяка коней. Та темно було, промахнувся, а другий з пістоля вдарив. Он – ач яка дірка, – показав він шапку, знімаючи з чубатої голови.

– Горе мені з вами, – сказав Глек, – непереливки будуть нам, коли козаки полковника зустрінуть нас з цими кіньми. Це, Панасе, не в степу, а на слободах, та й люди тут не ноґайці, а наші…

Але видно було, що Глек, як отаман, був не дуже сердитий за те, що його товариші пригнали полковницьких коней, особливо тепер, коли він зазнав неволі і полковник – це він знав від Дороша – навіть відмовився балакати за нього з воєводою.

– Та нудно тут сидіти, – наче виправдуючись, сказав другий козак, що його Панас називав Недайводою. – А хто тебе так обскуб, отамане? Здається, у тебе і жупан був, і чоботи, а тепер як жебрак який прийшов сюди? А це що за кацап та хлопець?

– От що, хлопці, – сказав Глек, – приготуйте поснідати, а я тим часом розповім вам, що зо мною було, може, ви не такі дурні будете, як я досі. А ти, Грицьку, йди, постій на варті коло берега, бо нас тут можуть накрити, як перепелів сіткою.

– Що, хіба залили за шкуру сала слобожани?

– Ні, не наші. Москалі, матері їхній ковінька.

– А сам з кацапом прийшов?

– Цей кацап теж ухопив шилом меду. Укупі в колодках сиділи у в'язниці. А ти чого ж, Грицьку, не йдеш на варту?

– Та послухати хочеться!

– Іди, іди… А то від піддячого або од воєводи наслухаєшся такого, що й у пеклі холодно стане.

Грицько скинув рушницю на плече й пішов стежкою до річки. Панас підкинув хмизу в багаття, збігав по воду і згодом веселий димок піднявся з ями і закучерявився серед коріння зламаного дуба, а над вогнем на триніжку повиснув великий казан.

Дорош ліг під кущем і з-поза куща розглядав козаків. Всіх їх, крім того, що пішов на варту, та Павла Глека було п'ятеро, всі були молоді, крім одного сивовусого дядька, якого зачепив Панас, коли втікачі прийшли до табору. Це був кремезний козарлюга з довгим оселедцем, що він його закладав за праве вухо; люльку, видно було, козак не випускав з рота; через лоб до самого носа в нього йшов великий шрам; шрам пересік брову, підтягнув віко лівого ока, воно вип'ялося трохи далі, ніж праве, і через це здавалося, наче він чомусь дивувався своїм лівим оком, тим часом як праве сиділо глибоко під бровою й горіло насмішкуватим вогником.

Другий, Недайвода, був здоровий парубок з величезними, товстючими руками. Дорошеві спало на думку, що такими руками він міг би й сам перетягнути батьківського човна через греблю.

Третій – Панас – хлопець років вісімнадцяти, смішливий і гарний, як дівчина. Він дивився у рот отаманові, сам роззявивши рота, як грак літньої жаркої днини, і видно було – тільки й чекав хвилини, щоб залитися реготом, хоч оповідання отаманове було не таке, щоб звеселити козацьке серце. Один з двох останніх був або ноґаєць, або татарин, жовтий обличчям,

косоокий і вилицюватий, а другий з таким білим чубом і бровами, що вони здавалися сивими на його червоному обличчі. Звали його Сметана, і він справді був наче вимазаний у сметану.

– …І закував мене той москаль Стрешня і руками, і ногами у колодки. Думав, сам зроблюся колодою. Спасибі, визволив піддячий: звільнив руки від колодок, а то б пропав. Я думав, піддячий добра людина, а він, катюга, ледве не спалив мене, як мордував у в'язниці. Он ба, – засукавши холошу, показав Глек праву литку, що обпалив віником Микита, – віником сучий кацап підпалював.

Коли Глек розповідав, як Дорош визволив його та холопа з в'язниці, Панас таки діждався своєї хвилини й зареготав на весь ліс так, що навіть коні пана Донця покинули пастися, підвели голови й подивилися на козаків, а старий вийняв люльку з рота, чвиркнув і сказав:

– Жвавий хлопець! Я й батька його знаю – добрий козак колись був, а тепер вони всі тут воєвод бояться, за земельку держаться, як реп'яхи за матню.

Дорошеві дуже неприємно було чути це про батька; коли ж всі почали його вихваляти, він не витримав, виліз з-під свого куща і пішов до річки: він не бачив у своєму вчинкові нічого дивного.

– А ти куди, хлопче? – запитав його Глек.

– А по рибу… Там же у човні риба лишилася. На сніданок.

– Добре, тільки відгукнися – пугу! пугу! – як запитає вартовий, а то ще й підстрелить тебе.

– Знаю.

Дорош підійшов до річки, розглядаючи, де б міг бути вартовий, як над самою головою почув голос вартового:

– А ти куди, чортеня, йдеш?

– Пугу! пугу! – крикнув Дорош.

– Та бачу. Ач який пугач обізвався. Куди йдеш?

«От заховався й не побачиш», – подумав Дорош, а потім голосно сказав:

– Тут у човні риба, я по рибу прийшов.

– Ну, бери рибу та йди назад, бо як здумаєш утекти річкою, я тебе кулею дожену!

Тільки тепер хлопець побачив, що вартовий сидів на високій вербі коло самого берега. Верба була густолиста, і з листя виглядало молоде обличчя козака, а коло нього виблискувало дуло рушниці.

Дорош ледве знайшов човна, так добре заховав його Глек, і розглянувся навкруги. Річка повільно текла між лісовими берегами. Сажнів за двадцять від того місця, де був човен, була боброва гребля. Бобри, почувши людську розмову, поховалися в річку, але згодом повилазили й узялися до своєї роботи. Хлопець кілька хвилин дивився, як вони гризли дерева й тягли хмиз, будуючи греблю, що зайняла вже чверть річки, а потім забрав рибу з човна пішов до табору. Коли Дорош приніс рибу, козаки ще сиділи коло багаття і тихо розмовляли поміж себе, а холоп спав, підклавши під голову чиюсь торбу.

Панас з Дорошем вичистили рибу й поклали її в казанок. Згодом з казана потягнувся смачний запах юшки.

– Так ти кажеш, діла не буде? – спитав Глек старого козака з шрамом на лобі.

– Не буде. Ми зі Сметаною вештались по слободах та хуторах. Всі лають воєвод та москалів, а всі бояться москалів і за земельку держаться цупко. Повстання бояться, як пожежі. А Сірка інші навіть лають: кажуть, через цього Сірка народу багато старцями поробилося. Остогидли, кажуть, нам сварки гетьманські. Всі вони, гетьмани, тільки про своє ненажерливе черево дбають А Сірко, кажуть, коли хоче, хай сам воює з Москво, а ми не підемо. А Дорошенка кленуть за його татарву. Тут є багато таких, що прийшли з того боку Дніпра й віддалися полковникові у піддані. Кажуть, хоч десять років поживемо спокійно.

– А ти ж їм сказав, що, як пройдуть пільгові роки, діти їхні кріпаками будуть?

– Казав. А вони кажуть: як буде, так і буде. Що було, кажуть, те бачили, хай йому грець, а що буде, те побачимо. Ідіть, кажуть, братця, до себе за пороги, не бунтуйте людей, а то ми вас пов'яжемо та віддамо полковникові. З слобожанами люльки не викуриш.

– Так… Балакав і я де з ким… Мабуть, дійсно не час… А слід було б пошарпати москалів: від воєвод Україні життя немає.

– Та чи тільки від воєвод? Уся старшина коло Москви в'юном в'ється.

– Я так думаю, – сказав Сметана, – марно клопочеться кошовий: з Самойловичем каші не звариш; не піде він проти Москви.

– І я так думаю, – сказав Глек. – Ну, що ж, скажемо кошовому про те, що чули й бачили на слободах. Хай не покладає надії на слобожан. А Сірчиху провідати треба.

Поснідавши, Глек одвів Дороша набік і сказав:

– Спасибі тобі, хлопче, за те, що зробив ти для мене. Без тебе пропав би я у Білгороді. Пливи річкою додому та розвідай, чи шукатимуть мене москалі. А я ще днів зо два тут побуду. Коли ж буде все гаразд і тебе не буде, я з товаришами поїду провідати стару Сірчиху.

– А холопа куди дінеш?

– А холопа з собою на Січ візьму.

– А коні полковникові? Хіба запорожці злодії?

Глек замислився і почухав потилицю:

– Я вже й сам думав про це. Діло зроблено, нас із холопом тепер вісім чоловік, а коней наших тільки сім. Пропаде холоп без коня.

– Залишається ще одна коняка.

Глек засміявся.

– Ну, що ж… Не вертати одного коня полковникові. Багато ще залишилося у нього табунів, а нам цей кінь буде потрібний. Ну, бувай здоров, хлопче! Панасе, проводь Дороша та постій на варті, поки Грицько поснідає. Так не забудь, Дороше, повідом мене, коли почуєш що в городі, а я два дні ждатиму.

Дорош плив річкою й думав про те, що бачив він і чув у запорозькому таборі. Запорожці подобалися йому, бо вони були дужі й, очевидно, сміливі люди, а сила завжди приваблює до себе юнацтво, але те, що вони вкрали коней у полковника, зовсім не подобалося хлопцеві. І Глек поставився до цього так, наче йому зовсім не противна була ця крадіжка.

А батько, якось розповідаючи йому про запорожців, казав, що вони забивають киями того, хто попадеться в злодійстві. Це було дійсно так, але батько забув сказати хлопцеві, що в розумінні запорожців одне діло обікрасти товариша і зовсім інше діло викрасти коней у слобідського полковника.

Плисти було тяжко, човен був важкий, а до того ж увесь час доводилося вигрібати проти течії. Дорош, поки дібрався до греблі коло города, а дібрався він туди тільки надвечір, кілька разів приставав до берега, прив'язував човен і відпочивав.

Хоч як був зморений хлопець, але він не пішов додому, а розшукав Дубовиченка, щоб розпитати його, чи не чути чого в городі про втікачів і чи не збираються москалі їх розшукувати.

Дубовиченка Дорош знайшов на вулиці в той самий час, коли той з товаришами грав у цурки. Хлопці вовтузилися зі своїми цур-ками на порошній дорозі. Вони, то націлюючись цуркою, кидали нею в палицю, що лежала впоперек ямки, то, ставлячи одним кінцем у ямку, вибивали її відтіля так, що вона крутилась у повітрі і як горобець летіла назустріч перехожим. Козаки мовчки ухилялися від неї і йшли далі, а баби лаяли хлопців і кляли цю небезпечну для очей гру. Коли ж хто з хлопців програвав, то возив на своїй спині переможця. Коли Дорош підійшов до хлопців, Дубовиченко сидів на спині у бідного Стріхи, підганяючи його п'ятами, а Стріха, спітнілий і зморений, висолопивши язика (бо він програв Дубови-ченкові вже п'яту гру), ніс його вздовж вулиці під загальний регіт хлопців. Дорош набрехав хлопцям, що він того

не був у школі, бо батько посилав його за Лопань до тітки Хіврі, і, одвівши набік Ду-бовиченка, що зліз вже зі свого потомленого коня, розпитав його про міські новини.

Дубовиченко розповів Дорошеві перш за те, як палили відьму, але Дорош вже знав це і ледве не проговорився, що бачив кару з того берега річки, коли ловив рибу. Потім Дубовиченко розповів, що втікачів – козака та кацапа – ще не знайдено, а сьогодні вранці з города виїхала ватага москалів з Стрєшньовим та дячком Семеничем. А куди поїхали – невідомо. Він думає, що вони поїхали шукати втікачів. Дубовиченко довго сміявся, розповідаючи, як сидів на коні дячок; він навіть хотів показати Дорошеві, сівши на Стріху, як саме сидів верхи дячок, але Стріха ухилився від такої чести і сказав, що він уже своє одвозив, і сам добре може показати на спині у Дубови-ченка, як сидів на коні дячок.

Коли Дорош прийшов додому, мати довго цілувала й милувала хлопця, навіть плакала, чого ніяк не міг зрозуміти Дорош, а батько сидів на призьбі, пихкав люлькою й усміхався, але ніхто з них не спитав, де він був цілу добу.

Коли батько й мати пішли у хату, Галя підійшла до хлопця і спитала:

– Ти бачив його? Ти бачив Павла? Не кажи, де він, скажи тільки: усе гаразд!

На нього дивилися такі ясні й чисті очі сестри, що він не посмів збрехати і сказав:

– Усе гаразд!

– Правда?

– Далебі!

Галя засміялася і, заспівавши якусь пісню, пішла в хату.

Другого дня після школи хлопець довго вештався по городу, підслухуючи розмови козаків, особливо москалів, чи не чути чого про Стрєшньова й стрільців, що поїхали шукати втікачів; зазирнув навіть до дячкової хати і спитав у жінки Семенича, чи не повернувся її чоловік, але вона нацькувала на нього злющого пса, так що хлопець ледве уніс ноги з дячкового двору. Але, очевидячки, дячка ще не було, бо не було його і в Приказі, куди заглянув Дорош. До Микити у з'їжжу він боявся заходити: йому чомусь здавалося, що Микита здогадався, хто випустив в'язнів, хоч підстав для такої гадки не було ніяких. Хлопець не знав, що робити: чи повідомити Глека про Стрєшньова та стрільців, чи ні, бо він не знав, куди поїхали переслідники, а з другого боку – Глек і сам добре знав, що його шукатимуть. З того, що переслідники поїхали кіньми, а не човнами, можна було гадати, що вони не на певній дорозі. До того ж запорожців було не менш ніж стрільців, отже, Глекові боятися наче б то було нічого. Таким чином, Дорош того дня не поїхав до запорозького табору і не повідомив козака. Він заспокоївся і думав, що все буде гаразд.

Ввечері Дорош навідався до шинку. Він мав на думці послухати балачок козаків, що, йдучи на варту, іноді заходили до шинку промочити горлянку. Перше, що він побачив коло шинку, була постать старого Микити. Микита, який вже стояв коло тину, спершись на нього всім тілом і жестикулюючи руками, намагався вдержати рівновагу. Побачивши Дороша, ухопився лівою рукою за тин і сказав:

– А казак твой – тютю! Убьог… і холоп убьог… А мойо дєло што? Мойо дєло сіді і стєрєгі, а я нє повінний, потому, как сам подьячій ключі у мєня отобрал. А замок целий. А нєчістому что замок? Єго замком не удєржиш! А Стрєшньов говоріт: я єго розищу!.. Он на вінокурнє опять, алі в Артьомовкє у жонкі Сєркіной, потому, слиш, хвалілся… Да, іді – свіщі… В Артьомовкє… єго нєчістий давно на Сєчь уньос. Поймаєш, колі єму нєчістий помогаєт. А воєвода говоріт: ти випустіл казака! Хе, хе! Нікіта випустіл… Нікіта, брат, знаєш… Нікіта, брат, такой чєловєк…

Дорош не став слухати, який чоловік Микита, і пішої геть від шинку. Думка про те, що Стрєшньов шукатиме запорожця в Ар-темівці, дуже збентежила хлопця. Він навіть смикнув себе за чуба, так прикро було йому, що не здогадався, куди поїде Стрєшньов шукати запорожця, і що він прогаяв багато часу та не попередив Глека.

Коли сіло сонце, Дорош вибрався з города і поплив річкою до табору; але на цей раз він узяв не важкий батьків човен, а легку душогубку батькового компаньйона Череди. Він боявся, що поночі проїде повз те місце, де був табір, але, пригадавши, що там недалеко є боброва гребля, заспокоївся.

Моторошно було хлопцеві пливти темної ночі, бо ще ніколи сам не відпливав так далеко від дому. Він жалкував, що не сказав нічого Дубовиченкові, удвох було б веселіше плисти. Але, з другого боку, втручати в справу свого приятеля було небезпечно, бо Дубовиченко не вдержався б, похвастався перед товаришами, і про це дізнався б весь город.

Коли стало світати, хлопець спинився коло берега і почекав, поки не розвиднілося, щоб вартовий часом не підстрелив його, і, схиливши голову, непомітно заснув. Коли він прокинувся, сонце стояло високо над річкою. Хлопець спочатку не зрозумів, що з ним, де він, але згодом схаменувся й поплив далі. За чверть години побачив боброву греблю. Бобри плюснули у воду, побачивши хлопця.

Дорош потихеньку підплив до того місця, де вони виходили першого разу, і крикнув: «пугу! пугу!» Ніхто не відповів йому. Хлопець ще трохи почекав, чи не почує відповіді вартового, але все мовчало круг його. Дорош виліз на берег, знайшов стежку й побіг до табору, дивуючи з того, що на березі не було вартового. Хлопець вибіг на галявину. Багаття ще курилося коло дубу, але ні коней, ні людей не було.

XI. В АРТЕМІВЦІ

В Артемівці. – Хлопець з бубликами. – Ку-ку! – Сотник Сербин. – Обід. – Стара Сірчиха. – Сотник Дудка. – Сварка. – Чоботи

Повернувшись додому, Дорош усе розповів батькові, бо добре бачив, що батько знав, де він був ці дві ночі. Дорош переночував удома і, ледве відчинилися ворота, виїхав з города і поскакав верхи в Артемівку. Був досить холодний ранок. Жито й пшеницю вже покосили люди, і вози з хлібом раз-у-раз траплялися на дорозі. Тільки поля гречки ще біліли вдалині та просо ще шуміло й хвилювалося під легеньким ранковим вітром.

Йому здавалося, що він досить добре знає дорогу, бо двічі їздив з батьком до сотника Сербина, Сіркового зятя, крім того, батько розповів йому ще вчора, як треба їхати. Зграї собак одна по одній вилітали з воріт, коли Дорош скакав слободами й хуторами, що попадалися на дорозі, і в захваті з насолодою гналися за хлопцем. І то сказати – чи часто припадає собачій душі на безлюдному хуторі така розвага, як погоня за конем, що взаводи, підіймаючи куряву, а іноді й крешучи вогонь підковами, летить по дорозі? Іноді хлопець, нахилившись з сідла, на всім скоку оперіщить нагаєм будь-якого Бровка або Жука і той, завищавши і підібгавши хвоста, ганебно вибував з собачих лав.

Але скоро хлопець схаменувся й поїхав значно тихше, бо так легко можна було загнати коня. Двічі він збивався з дороги, бо одне діло їхати з батьком, а друге самому, коли раптом з'являлися несподівані повороти дороги; але, розпитавшись у подорожніх, він натрапив на певну путь і добрався таки до Артемівки.

Артемівка була невеличка слобода, дворів на 20, не більш; вона простягнулася вздовж річки Мерефи. Густий ліс обступив слободу. Цю Артемівку заселив Іван Сірко посполитими-селянами і віддав її зятеві своєму, сотникові Сербину, у посаг за дочкою. Таким чином, Сербин був невеличкий панок, що мав так званих «підданих».

– Вдома сотник Сербин? – спитав Дорош, під'їхавши до хати, що на її дверях був намальований козак з бандурою і люлькою в роті.

Хлопець років п'яти, що в той час вийшов з бубликом у руках, витер рукавом сорочки носа і мовчки показав бубликом кудись набік.

– Де ж він?

– На річці.

– А запорожців тут немає?

– Тут.

– А вони ж де?

– На річці, – знову сказав хлопець і засунув бублика в рот.

Дорош повернув коня і поїхав до річки городами, невеличкою стежкою і, під'їхавши, спинив коня від здивування: на краю кладок, що були зроблені прати білизну, стояла четвертина горілки, а коло неї – велика чарка й кілька огірків. В воді, держачись за край кладок одною рукою, бо тут було глибоко, сиділи Глек, сивовусий запорожець з шрамом на лобі та пан Сербин, Сірків зять.

Пан Сербин був товстенький жвавий чоловічок з невеличким чубом і веселими очима. Дорошеві здалося, що вода сама держить його біле, гладке тіло. Засмагла шкура Глека була коло його, як житній хліб коло білої пампушки! Дорош згадав, що пан сотник любив промочити горло перед обідом і, щоб не попсувати ситного обіду, закусював тільки огірками.

У ту хвилину, коли під'їхав Дорош, Глек та сотник сховалися з головою у воді і видно було тільки ліві руки, що ними вони держалися за кладки, а старий запорожець налив собі чарку,

вихилив і закусив огірком. Потім крикнув: «ку-ку!» і сховався під водою. З води випірнув Глек. Він пирхнув, витер обличчя рукою і теж, як і старий запорожець, налив чарку та взявся за огірок. Закусивши, крикнув: «ку-ку!» і пірнув. На поверхні з'явився Сербин. Дорош почекав, коли Глек знову виліз з води, і гукнув:

– Гей, Павло!

Четвертина з горілкою, за яку взявся був запорожець, застигла в руці козака. Він глянув на берег і побачив Дороша.

– Здоров, Дороше! Що таке?

– Є новина. Вилазь мерщій, побалакаємо!

Глек виліз на кладки й підійшов до Дороша. З води випірнуло червоне від натуги обличчя сотникове.

– Ти що ж, вражий сину, не крикнув: ку-ку? Я ледве не задихнувся, чекаючи твого гасла!

Трохи згодом з води вилізла чубата голова сивого запорожця.

– Ти що ж, вражий сину… – почав і він, але, побачивши хлопця, замовк.

– Я зараз! – крикнув Глек, – важлива справа.

– Швидше, – гукнув Сербин, – бо зараз твоя черга.

Дорош розповів запорожцеві про те, що москалі шукатимуть його тут, в Артемівці. Запорожець свиснув.

– А вони ж відкіля знають, що я в Артемівці?

– Та ти ж сам казав піддячому, що приїхав з дорученням отамана до Сірчихи.

– І дурний, бачу, був, що казав. Так ти кажеш, їх не більш як сім-вісім? Не страшно. Вони ж не знають, що нас теж вісім чоловік. Тільки все ж треба відсіля тікати. Не хочеться наробити клопоту Серби-нові, бо як ми тут зчепимося з москалями, буде йому халепа від полковника. Всі вони тут так живуть, що одним оком на полковника, а другим на воєводу дивляться.

– А де ж інші товариші?

– Недалеко, в лісі. І кацап там.

– Чом же вас тут тільки двоє? А що як наїдуть москалі; як там на винниці було?

– Тоді буде погано. Але нічого не зробиш. Пан Сербин хоч кривиться, але приймає нас добре, бо боїться Сірка. А коли б мої хлопці були тут, та ще привели б із собою холопа, мабуть, і він не вдержався б і побіг до полковника. Він і тепер як на голках сидить, не знає, як здихатися нас.

Глек балакав голосно і зовсім не зважав на те, чи чує його пан Сербин, чи ні.

– Ну, та нічого. Треба пообідати в пана сотника! А там, після обід рушимо на Тор, там чимала ватага наших хлопців з Запоріжжя по сіль приїхала.

Дорош здивувався необачності запорожця, зліз з коня, спутав йому ноги і пустив пастися. В цю хвилину до річки прибіг хлопець, що його Дорош бачив з бубликом коло сотникової хати. Тепер він тримав у руках добрий шматок книша.

– Тату, – крикнув він сотникові, – мама казали, щоб ішли обідати!

– От і добре, пора черв'ячка заморити. Скажи матері, що зараз. Здоров, хлопче!

– А батько чом не приїхав? – спитав він Дороша.

– Не знаю. Я до Павла.

– На Запоріжжя тікати хочеш?

– А справді, Дороше, – ляснув Глек по плечу хлопця, – тікаймо за пороги!

Хлопець мовчав. Козаки вбралися. Сербин узяв недопиту четвертину, зав'язав хустку, що на ній лежали огірки, і віддав її синові, а сам з четвертиною пішов попереду.

Обідало досить багато народу: сотник з сусідньої сотні Остап Дудка з жінкою, що витирала піт з лоба шовковою хусткою, три козаки з Мерефи, запорожці, жінка Сербинова – жвава білява молодиця, стара Сірчиха – кремезна й міцна ще жінка зі спокійними, навіть холодними очима самостійної жінки, але коли вона усміхалася – а це бувало досить рідко, – обличчя їй

вкривалося сіткою зморщок, погляд ставав м'який і вся вона здавалася доброю й ласка-вою бабусею, Дорош та численна Сербинова дітвора.

Горілка була некупована й швидко розв'язала язики. Сотник Дудка давно поглядав скоса на Глека та старого запорожця. Обидва вони були в досить старих жупанах і навіть латаних, хоч і чистих, сорочках і це чомусь дратувало пана сотника. Дудка був великий прихильник Москви, бо придбав собі і хуторок, і млин, і мав з пів сотні підданих, що вже одбули пільгові роки і робили два дні на тиждень на нього, як на пана.

– Що, – звернувся він до Глека, – хіба набридло соломаху їсти та комарів годувати за порогами, що причвалав сюди на слободи?

– Атож, – спокійно відповів Глек, – набридло соломаху їсти. Прийшов сюди на слободи подивитися, як почали тут людей їсти.

– Ти, мабуть, з глузду з'їхав: мелеш таке, що й сам не второпаєш!

– Еге, не второпаю. Чув я, що ти зробився паном на всю губу: уже твої піддані роблять на тебе по два дні на тиждень, як на ляхів колись робили?

– Трохи не так.

– А що ж це, хіба не панщина?

– А що ж їм задарма віддати землю? Хай пороблять. Ми військову службу несемо, а вони хай земельку обробляють.

– А ти сам якими засобами придбав цю земельку? Лазив, мабуть, та пороги воєводині вилизував: дайте земельки холопові вірному государя московського?

– Порогів не вилизував, а вас, спільників Брюховецького та бунтарів, бив і землю чесно придбав.

– Чесно придбав, холоп московський!

– Та що ви, схаменіться, – закричав Сербин, – хіба так можна!

– Мовчи, – відповів йому Дудка. – Так, – гордовито сказав він, – я холоп царя московського й вірний слуга його, це правда. Всі ми тут холопи царя московського і живемо його милостями. А твій Брюховецький хіба не власною рукою підписувався «вірний холоп і підніжок пресвітлого престолу». Так то ж гетьман, а ми люди маленькі.

– От причепився з цим Брюховецьким. І той лизався з Москвою, і ти лижешся! Ми такого гетьмана як скаженого собаку забили.

– А хто ж підтримував цього скаженого собаку, як не твій скажений отаман Сірко!

Дорош глянув на Сірчиху й дуже зрадів у той час, що він був малий хлопець, а не пан сотник Дудка. Обличчя Сірчихи стало бліде, губи стулилися, а брови нависли на очі.

– Добре, що московський уряд трохи прохолодив його у Сибіру, – провадив далі Дудка, – підібгав хвоста. А то куди, хотів бути гетьманом на всю Україну. А тепер, мабуть, сам привчився підписуватись вірним холопом царя московського.

– Це вже брешеш! – сказав Глек.

П'яний Дудка зовсім забув, де він і хто поруч нього. Жінка давно штовхала його ногою під столом, але він не звертав на це уваги. Чорні очі Сірчихи загорілися, як дві вуглини. Вона підвелася. Дорошеві здалося, що вона стала якось вища й молодша. Обличчя було вже не бліде, а палало від гніву.

– Ти… щеня! Забув, де ти? Забув, як у драній свитині гуси Сіркові пас? Що ж ти розприндився у Сірковій хаті? Хто ж тебе витягнув з багна у старшину, як не Іван Сірко? А тепер великим паном зробився… Сотник! Слину розпустив сам, як скажений собака, та ще Сірка лаєш? Та я тебе самого, хоч ти і сотник, вижену з двору, як скаженого собаку! Геть відсіля, щоб і гнидами не трусив у моїй хаті!..

– Та що ви, мамо… Та Господи… Та схаменіться! – закричав Сербин, – хіба ж так можна? Людину, як собаку, з хати вигонити!

– Мовчи… А ще зять Сірків! Щоб мені цим Дудкою не смерділо в Артемівці…

– Так його, бабусю! – сказав Глек. – Хай не чіпає отамана!

– А ти мовчи, вовченя! – відповіла грізно Сірчиха, – а то й тобі буде… Ач який оборонець обізвався.

Вона гордовито підвела голову й вийшла з хати.

– Що, пане сотнику, добре тебе підрізала Сірчиха? Гляди, коли б не добрався до тебе і Сірко! У нашого отамана руки довгі.

– Гляди, коли б до тебе самого не добралися! Думаєш, я не знаю, що ти за птах?

– Мовчи, паскудо! – крикнув Глек, вихопивши шаблю і кидаючись на Дудку.

Сотник теж вихопив шаблюку й вони деякий час лізли один на одного з шаблями, а козаки й Сербин хапали їх за руки і кричали:

– Та що ви, схаменіться! Хіба ж так можна!

Хлопець, що показував Дорошеві, де був батько, заревів, як теля; Дудчина жінка заверещала, заплющуючи очі, і затулила вуха. Тільки старий запорожець, товариш Павла, спокійнісінько сидів у кутку і мовчки пихкав люлькою, що встиг запалити, коли почалася сварка.

Два козаки тримали Глека, а Сербин та ще один мереф'янський козак вивели сотника Дудку на вулицю. З ним, як павичка, попливла його товста червоновида жінка. Трохи згодом Глек заспокоївся, подякував Сербинові та жінці його за хліб-сіль і попрощався з Сірчихою.

Осідлавши коней, запорожці виїхали з двору. Дорош теж сів на коня, догнав запорожців і поїхав укупі з ними. Услід їм дивилися челядь пана сотника і сам сотник Сербин, який не міг навіть приховати своєї радости, що позбувся таких небезпечних гостей.

Табір запорожців був недалеко від слободи, і Дорош поїхав туди з запорожцями, щоб побути години дві-три з Глеком, а приїхавши до табору, довго придивлявся до запорожців, шукаючи холопа, але його не було.

– А де ж кацап? – спитав нарешті у Глека.

Запорожці зареготали.

– Што? Аль нє узнал? – обізвався хтось із запорозького гурту.

Тільки тепер хлопець пізнав холопа. Він був у запорозькому вбранні, з виголеною головою та чубом, але босий і в драній сорочці.

– На, Іване, – сказав Глек, витягуючи нові чоботи з торби, що була у нього прив'язана до сідла, – пан сотник жалує тебе чобітьми зі своєї шляхетської ноги.

– Це вже ти, Павло, брешеш, – сказав старий запорожець, – чоботи зовсім нові і дав їх не пан сотник, а Сірчиха.

Глек засміявся.

– Натягуй чоботи, товаришу!

Коли запорожці та Дорош виїхали з лісу на дорогу, де хлопець хотів попрощатися з Глеком, вони побачили, що назустріч їм скаче ватага московських стрільців зі Стрєшньовим попереду.

XII. ТАТАРИ

Муравський шлях. – Орда. – Бійка. – Мурза у стебнованому халаті. – Смерть ноґайця-запорожця. – У татарській неволі. – Намаз. – Гризи

Довгий був страшний Муравський шлях. Від самого Перекопу кримського степами й балками, кряжами Донецькими, поміж верхів'ями річок, не пересікаючи жодної з них, іде він на Слобожанщину; поміж Можжю та Коломаком упирається шлях у глибокий яр – перекоп і йде далі Слобідською Україною у Московщину, аж до самої Тули.

Сонце сідає, сині хмари на заході. Гучний тупіт некованих коней. Вивернуті баранячі кожухи і шапки, сагайдаки зі стрілами за плечима. Ноги зігнуті на коротких стременах. Брязкіт шабель об стремена, пирхання коней, курява з-під копит. То Муравський шляхом іде на Вкраїну вісім тисяч татар, відважних молодців – по живий товар, ясир, по невільників для важкої праці на галерах та в руднях, по жінок молодих та дівчат для гаремів турецьких, по горе, сльози та кров України. Вже три тижні йде орда і веде її молодий Закир'я-бей. Щогодини спиняється орда, щоб дати можливість спорожнитися коням. По сто вояків у ряд їдуть татари, і кожний веде з собою ще двох коней на здобич. Коло сідла в кожного п'ять сажнів аркану сирового для ясиру. Вже недалеко й перші прикордонні слободи та хутори слобожан.

Орда спинилася, розбилася на загони, по тисячі їздців кожний. Одна половина їх пішла праворуч, загін від затону на відстані верстов п'ять, друга – ліворуч. Дугою у п'ятдесят верстов загони зайшли на Слобожанщину, щоб з'єднатися в одному місці і, з'єднавшись, почати палити і грабувати хуторі й села слобожан.

Не пройшло й п'яти хвилин, як москалі й запорожці зчепилися в безладній бійці.

– Вот он, вор! – кричав Стрєшньов, напираючи на Глека, – хватай єго, братци!

– Бий їх! – кричав Глек, продираючись до москаля.

Кілька хвилин не можна було розібрати, хто з ким б'ється. Шаблі блищали, коні ставали дибки і гризли один одного, курява піднялася круг бійців і сховала їх од Дороша. Гомін, лайка, брязкіт зброї. Ось хтось звалився з коня, і кінь, вихопившись з бійки, побіг дорогою.

Дорошеве серце рвалося до бою, але в нього не було ніякої зброї, до того ж він добре зрозумів, що його малі хлоп'ячі сили мало що допоможуть запорожцеві. Він стояв осторонь і дивився, як перехрещувалися і дзвеніли шаблюки, а з другого боку віддалік стояв дячок Семенич і теж стежив за бійкою. Без нього москалів було менш на одного, ніж запорожців, наслідок бійки був дуже непевний, через це він тримав напоготові коня, щоб дременути геть від цього небезпечного місця, коли запорожці переможуть. Ось ще хтось звалився з коня. Дорошеві здалося, що це був Глек, але, придивившись, він у раненому пізнав старого запорожця. Старий з розрубаною головою повалився на дорогу, і Дорош бачив, як з голови його лляла кров. Хлопець завмер, не зводячи очей з бійців, він тремтів, як у пропасниці. Смерть уперше глянула на нього своїм жахливим важким поглядом.

Глек та Стрєшньов рубалися, аж іскри сипалися. Раптом шабля Глека переломилася, вістря її одлетіло геть на дорогу, і Дорош думав уже, що його приятеля спіткає така ж доля, як і старого запорожця, але Глек якось вивернувся і з-поза голови свого коня ухопив за праву руку москаля. Шабля випала з рук Стрєшньова. Він лівою рукою вчепився в горло запорожцеві, коні їх одскочили один від одного, і москаль з запорожцем випали з сідел та повалилися на дорогу.

Дорош не вдержався і торкнув свого коня, щоб хоч будь-чим допомогти запорожцеві, але раптом здригнувся, почувши, як хтось поклав йому руку на праве плече. Він обернувся і мало не впав непритомний з коня від жаху: очі його зустріли погляд невідомого чоловіка. Поруч на вороному коні, що грав ніздрями, сидів бородатий татарин у смугастому стебнованому халаті.

Татарин міцною рукою придавив плече хлопця і щось сказав по-своєму. І Дорош, звичайно, не зрозумів слів, але й так було ясно: стій і мовчи! – грізно казали йому очі татарина.

Татарин підняв руку і показав перед себе. Круг бійців стояло кільце татарських їздців у вивернутих баранячих кожухах та шапках; їх було не менш як півтораста-двісті чоловік, а з лісу надходили ще нові й нові ватаги татар. Всі вони тримали напоготові луки зі стрілами на тятивах, і тільки той, що стояв поруч Дороша, не виймав зброї й спокійно стояв на дорозі. В цю ж хвилину Дорошеві впала в очі постать дячка Семенича: приказний сидів, пригнувшись до шиї коня, а за комір каптана його тримали два дужі татарина.

Москалі та запорожці рубалися серед дороги, а на землі у трьох кроках від Дороша, нічого не помічаючи, каталися в пилюці Глек та Стрєшньов. Перемагав запорожець: він вже сів верхи на свого супротивника і почав душити його обома руками.

Татарин, що стояв поруч Дороша, подав якесь гасло, і раптом з татарських горлянок вихопився дикий звірячий покрик. Дорошеві здалося, що навіть ліс і небо захиталися від цього дужого крику; татари, москалі й козаки попливли кудись угору, в очах потемніло і він схилився на гриву коневі.

Коли хлопець очуняв, він побачив, що як і раніше сидить на коні, а за комір сорочки його держить дужа рука татарина в стеб-нованому халаті. Татарин щось белькотів по-татарському і, дивне діло, Дорошеві здалося, що балакав він щось ласкаве, бо голос його був тепер тихий і приємний, Він не дивився на хлопця, а глядів на дорогу. Хлопець випростався на сідлі і глянув теж туди: москалі і й запорожці були вже зв'язані сировими арканами і стояли, похиливши голови. Серед дороги лежало п'ять трупів – два запорожці й три москалі. Один з запорожців був дід зі шрамом, а другий – Сметана.

До татарина, що стояв поруч Дороша, підійшов високий рябий молодець і щось сказав йому, показавши на гурт бранців. Очі ватага загорілися злісним вогнем. Він хитнув головою й відповів коротко й сухо, наче крякнув ворон. Двоє татар підійшли до бранців, ухопили за руки одного з запорожців і підвели, штовхаючи в спину, до ватага в стебнованому халаті. Косооке й вилицювате обличчя запорожця було в крові, а ліве вухо одрубане наполовину. Ватаг подивився на нього, насупив брови й кинув кілька слів. Полонений запорожець щось відповів йому по-татарському. Тоді ватаг підняв руку й показав на розхристану сорочку запорожця. На темній шиї у того висів хрест. Запорожець здвигнув плечима, засміявся і, зірвавши з себе хрест, кинув його на дорогу. Потім тихо й швидко забалакав по-татарському.

Ватаг кивав головою, наче кажучи: так, так! А на губах йому грала недобра усмішка. Раптом обличчя його перекосилося від гніву. Він торкнув стременами коня і, під'їхавши до бранця, вдарив його нагаєм по голові. Полонений повалився на землю, і тут скоїлося таке, що Дорош не міг забути все своє життя: до полоненого підскочив піший рябий татарин і гострою кривою шаблею розпоров йому живіт. Кишки випали з живота, а полонений корчився на дорозі і шкрябав руками землю. Ватаг знову щось сказав, обернувшись до рябого татарина, і той, витягши з сагайдака стрілу, вистрелив і добив запорожця.

Тільки один Дорош був ще верхи. Всі – і запорожці, і москалі – були вже на ногах, а коні їхні стояли поміж татарських коней. Хлопець розглянувся навкруги, маючи на думці задати ходу від татар; але це було неможливо: татар було так багато, і всі вони стояли так близько від нього, що й гадати про втечу не доводилося. Дорош з жахом чекав, що татари почнуть убивати всіх москалів і запорожців, бо смерть косоокого запорожця була не зовсім зрозуміла для нього. Про себе він якось не думав. Але татари не убили більш нікого. Шість татар прив'язали до ніг побитих аркани і поволочили їх у ліс, а решта тихо поїхали дорогою і погнали поперед себе бранців. Дорош їхав поруч ватага. Татари під'їхали до лісу недалеко від того місця, де був запорозький табір. Тут Дорошеві звеліли злізти з коня, зв'язали йому руки і прив'язали до інших полонених. Коли зовсім стемніло, весь загін вийшов з лісу на шлях, а коло бранців лишилося тільки чотири татарина.

Доля, у вигляді татарського загону, наче посміялася з Глека та Стрєшньова: вони стояли один коло одного, і руки їм зв'язані були одним мотузком.

– Ну, що, Стрешне, – звернувся до москаля Глек, – радий, що впіймав запорожця? Тепер я від тебе не втечу. Та й на каторзі, мабуть, на одній лаві сидітимемо.

Стрєшньов мовчав. Він думав про те, що марно загубив волю, загубив те, що найдорожче чоловікові, загубив саме тоді, коли сам хотів поневолити іншого. Він думав про те, що коли б не татари, його б, мабуть, задушив Глек, але тепер у душі його не було вже злости до запорожця і ніякої вдячности до своїх визволителів татар. І його ворогування з запорожцями стало в зовсім іншому освітленні. Він згадав, що винуватий був він сам, що запорожець захищав старого Журавля і в чесній бійці один проти трьох ненавмисне убив Гусєва; він згадав, як бив запорожця у в'язниці, коли той не хотів лізти в колодки. Його здивувало, як такі прості і ясні гадки не приходили йому в голову, поки він сам не попав у неволю. А попереду – довгі роки цієї тяжкої безпросвітньої неволі.

Татари, що лишилися коло бранців, посідали на коней і погнали бранців на південь, уникаючи великих доріг та осель. Коли стало світати, татари знову заховалися в лісі, нагодували бранців пшоняною кашею, підмащеною кінським лоєм, і завалилися спати, поставивши коло бранців вартового з луком в руках. Чотири ночі йшли так татари, держачись Муравського шляху, але не виходячи на нього й не розпалюючи багаття, поки не вийшли за межі Слобідської України. Тоді вони вийшли на шлях і спинилися в байраці, де був струмок чистої води. Не всі бранці добрели до цього місця: приказного Семенича та ще одного москаля, що був ранений у бійці, татари побили, бо у них не було сили йти далі. Довго у вухах Дорошевих стояв передсмертний крик дячка, коли татари рубали його щаблями.

Коні татарські, хоч і йшли ступою, але йшли досить швидко, і бранцям, та ще із зв'язаними руками важко було поспівати за ними. Дорош так заморився, що думав вже, що і його, як приказного та москаля, доб'ють татари. Але його завжди підбадьорював Глек і, що було Дорошеві дивно, Стрєшньов. Глек і Стрєшньов йшли завжди поруч, завжди тихо балакали між себе і ніхто б не повірив, побачивши їх укупі, що вони вороги і ще днів два-три тому згодні були перегризти горло один одному.

Глек розумів татарську мову і прислухався до татарських балачок, але сам ніколи не виказував, що розуміє їх, зі свого боку, він зацікавився, чи розуміють татари по-українському, і чекав тільки випадку, щоб перевірити це.

Татари не кували своїх коней, але на копитах у деяких з них прив'язані були ремінцями якісь чудернацькі підкови з бичачого рогу. Якось Глек побачив, що в одного коня розв'язалися ремінці на такій підкові. Він, не дивлячись під ноги коневі, сказав татаринові:

– Гей, ти, бусурмене, підкову загубиш!

Татарин не звернув ніякої уваги на Глекові слова і рушив з місця з неприв'язаною підковою, і тільки згодом, помітивши це, прив'язав ремінцями свою недоладну підкову. Другого разу Глек обізвав татар свинями, коли вони їли кашу, але ніхто з них навіть не ворухнувся. Це було ризикувате діло, бо обізвати татарина свинею в той час, коли власні руки зв'язані арканом, – все одно, що скуштувати татарського нагая, а то й шаблюки. Татари, мабуть, думали, що ніхто з бранців не розуміє їхньої мови, і через це балакали поміж себе, не звертаючи на них уваги. З їхніх балачок Глек довідався, що вони йдуть до якогось байрака чи балки недалеко від Муравського шляху, де був їхній кіш, і що до кошу лишилося не більше як одна ніч дороги.

Після наскоку всі татарські загони з ясиром та награбованим добром мали з'єднатись у цьому місці.

Вже зайнялася зоря, коли татари отаборилися в байраці. Вони спутали ноги коням і пустили їх пастися, всіх коней було вісім. На чотирьох була зброя та вбрання бранців, а інші чотири були під татарами.

Байрак шумів над головою подорожніх, струмок дзюрчав, перестрибуючи через каміння. Тут, у байраці, було затишно, але досить холодно й сиро.

Дорош, Глек та Стрєшньов були зв'язані одним арканом: спереду москаль, потім Глек, а хлопець був зв'язаний вже кінцем аркана. У всіх бранців руки були скручені назад, тільки руки Дороша були зв'язані спереду. Коли татари годували бранців, то по черзі розв'язували їм руки і, нагодувавши, знову скручували назад. Останнього разу, поївши каші, Дорош сам простягнув руки татаринові, і той зв'язав їх, не звернувши уваги на те, що вони у хлопця не ззаду, а спереду. Та й взагалі вони мало звертали уваги на такого малої хлопця.

Лежати, коли руки перекручені назад, можна було тільки на боці. Бранці перші часи страждали від цього, але потім призвичаїлися, хоч руки й терпли в них.

Татари повиймали з торб невеличкі килимки і вузькогорлі високі глечики. Набравши води у глечики, вони змили ноги, руки й обличчя, посідали на килимки і почали молитися на схід сонця, прикладаючи до лоба долоні й уклоняючись до землі. Вони кілька разів приймалися молитися на день і це завжди лютувало Глека.

– Намаз роблять! – злісно сказав він.

– Попадісь оні мнє, показал би я ім намаз! – піддержав запорожця Стрєшньов.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.